

Journal of Greater Khorasan

Vol. 16, No. 61, 2026

Received 07 Oct 2024 | Revised 12 Nov 2024 | Accepted 17 Jan 2025 | Published 16 Mar 2026

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

Analyzing the passive and accelerating factors of the stone printing house of Astan Quds Razavi in the Qajar period

Mostafa La'l Shateri *

Assistant Professor, Department of Archeology and History, Faculty of Literature and Humanities, University of Neyshabur, Iran (mostafa.lalshateri@neyshabur.ac.ir)

Keywords

Lithography, Printing House, Astan Quds Razavi, Passive Factors, Accelerating Factors.

Citation

La'l Shateri, M. (2026). Analyzing the passive and accelerating factors of the stone printing house of Astan Quds Razavi in the Qajar period. *Journal of Greater Khorasan*, 16(61), 1-24.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

With the introduction of the lithographic printing industry to Iran during the Qajar period, numerous printing houses were established in various cities. The first and most active stone printing house in Mashhad commenced operation within the Astan Quds Razavi complex in 1294 AH. Over a fifty-year period of activity, this printing house published 28 book titles and ultimately ceased its operations in 1344 AH, under the influence of various factors. The aim of the present descriptive-analytical study is to answer the question: What passive (inhibitory) and accelerating (facilitative) factors affected the operational process of this printing house? The research findings, based on a deductive approach and analysis of the information contained in the surviving books of this printing house, indicate that the passive factors included the attitudes and frequent changes of trustees; political, military, and social tensions (at local, national, and international levels); and the conflict of interests between tradition and modernity. In contrast, the accelerating factors comprised the positive attitude of certain trustees, scholars, and other dignitaries; the traditions of vows (*nazr*), charitable donations, and book endowments (*waqf*); the presence of residents and pilgrims with a scientific-religious orientation; and the activities of booksellers.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2025.481359.1221>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_213545.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors

Introduction

After the introduction of stone printing to Iran in 1249 AH, first Tabriz and then Tehran became the center of stone printing houses, but after a few decades, printing houses were also established in other cities. The first stone printing house of Mashhad (1294–1344 AH) started operating in the Astan Quds Razavi complex. Based on archival research conducted in more than twenty lithographic book storage bases inside and outside of Iran, the books published in the Astan Quds Razavi lithographic printing house include 28 items from 1294 AH to 1344 AH. Although researches have been conducted in the field of lithography in Iran in recent decades, their main focus has been on the activities of printing houses in Tehran, Tabriz and Isfahan. From this point of view, the aim of the present study is to investigate the nature of the stone printing house of Astan Quds Razavi and the passive and accelerating factors during the lifetime of this center of cultural production in Mashhad.

Materials / Methods

Gathering information based on archival research and descriptive-analytical research method based on qualitative approach is in the focus of attention. The current research is based on the findings of the author until the time of writing. Due to the dynamics of information and the possibility of accessing books that have not been identified so far and are often kept in personal archives, there is a possibility of providing new materials in the neglected areas of the studied area in future research.

Discussion and Findings

The activity of the Astan Quds Razavi stone printing house was considered one of the emerging manifestations of industries in Iran during the Qajar period in eastern Iran. The fifty-year activity of this printing house was accompanied by extensive internal and external ups and downs;

Several factors that sometimes caused the dynamic and sometimes reduced the activity of this center, as with a comprehensive review, this flow can be analyzed and recognized. Based on the comparative approach and the analysis of the mentioned points in the books left from this printing house, it indicates that the passive factors include the attitude and successive changes of the trustees, political, military, social tensions (local, national, international), the conflict of interests of tradition and Modernization and acceleration factors include the positive attitude of some guardians, scholars and other men, vows, donations and endowment of books, the presence of neighbors and pilgrims with a scientific-religious approach, and the activity of booksellers.

Conclusions

With the arrival of lithography in Iran, first Tabriz and Tehran and then other cities of Iran benefited from this emerging industry in the field of cultural production centered on books. The first printing house of Mashhad was established in 1294 AH, located in Razavi's territory, and during its fifty years of activity, it published 28 books. In the meantime, one of the important topics is the examination of the production works based on the chronological approach, because the interruption and dynamics in the production of works is an obvious issue in the stone printing house of Astan Quds Razavi. Despite the fact that this industry grew rapidly in the initial centers of lithography in Iran (Tabriz and Tehran) and was welcomed by various strata, but in Mashhad, it can be seen that it has developed over the years. Among the passive cases, we can mention the attitude and successive changes of the trustees, political, military, social tensions (local, national, international) and the conflict between tradition and modernity, which is considered the most influential factor related to the cultural view of the trustees,

because Most of the trustees in the short period of the administration were mostly in pursuit of personal interests and did not have a coherent plan to adjust the structure and mechanism of the printing house. On the contrary, there were tangible and intangible influencing factors in the process of accelerating the publication of the book. Among these cases, we can mention the positive attitude of some trustees to the cultural needs within and outside the Astana collection, the support of scholars, political and cultural power holders, vows, charity and endowment of books, the presence of neighbors and pilgrims with a scientific-religious approach and activity. Booksellers pointed out. However, the stimulating factors had a lower impact factor compared to the passive factors, but it contributed to the continued life of this printing house to some extent. In general, it can be understood that this printing house operated independently to a large extent with a noticeable break from other cultural centers of Astan Quds, especially the library, due to its emergence and possible stances towards it, and in the meantime, it did not receive the desired support within the collection. Subsequently, it was strongly affected by micro and macro political, social, economic and cultural developments and the result was the lack of regular and numerous publications during the period of activity.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۶۱، زمستان ۱۴۰۴

ISC | MSRT | ICI
شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱
شاپا الکترونیکی: ۱۶۷۱-۲۷۱۷

مقاله پژوهشی

واکاوی عوامل انفعالی و تسریعی فعالیت چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی در دوره قاجار

مصطفی لعل شاطری *

استادیار، گروه باستان‌شناسی و تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران (mostafa.lalshateri@neyshabur.ac.ir)

چکیده

با ورود صنعت چاپ سنگی به ایران در دوره قاجار، چاپخانه‌های متعددی در شهرهای مختلف تأسیس شد. نخستین و فعال‌ترین چاپخانه سنگی مشهد در مجموعه آستان قدس رضوی، در سال ۱۲۹۴ ق آغاز به کار کرد. این چاپخانه طی پنجاه سال فعالیت، ۲۸ عنوان کتاب منتشر نمود و سرانجام در سال ۱۳۴۴ ق، تحت تأثیر عوامل گوناگون، به فعالیت خود پایان داد. هدف از پژوهش حاضر که با روش توصیفی-تحلیلی انجام شده، پاسخ به این پرسش است که چه عوامل انفعالی (بازدارنده) و تسریعی (پیش‌برنده) بر روند فعالیت این چاپخانه مؤثر بوده است؟ یافته‌های پژوهش، مبتنی بر نگرش قیاسی و تحلیل اطلاعات موجود در کتاب‌های برجای‌مانده از این چاپخانه، نشان می‌دهد که عوامل انفعالی شامل نگرش و تغییرات پی‌درپی متولیان، تنش‌های سیاسی، نظامی و اجتماعی (در سطوح محلی، ملی و بین‌المللی)، و تضاد منافع سنت و تجدد بوده است. در مقابل، عوامل تسریعی مشتمل بر نگرش مثبت برخی از متولیان، علما و سایر رجال، سنت‌های نذر، خیرات و وقف کتاب، حضور مجاوران و زائران با رویکرد علمی-مذهبی، و فعالیت کتابفروشان می‌شود.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۱۶
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۸/۲۲
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۸
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۲/۲۵
شماره صفحات: ۱-۲۴.

واژگان کلیدی:

چاپ سنگی، چاپخانه، آستان قدس رضوی، عوامل انفعالی، عوامل تسریعی

استناد به مقاله:

لعل شاطری، م. (۱۴۰۴). واکاوی عوامل انفعالی و تسریعی فعالیت چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی در دوره قاجار. پژوهشنامه خراسان بزرگ، ۱۶(۶۱)، ۱-۲۴.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2025.481359.1221>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_213545.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

مقدمه

پس از ورود چاپ سنگی به ایران در سال ۱۲۴۹ق، نخست تبریز و سپس تهران به کانون فعالیت چاپخانه‌های سنگی تبدیل شدند، اما پس از چند دهه، چاپخانه‌هایی در سایر شهرها نیز تأسیس گردید. نخستین چاپخانه سنگی مشهد (۱۲۹۴-۱۳۴۴ق) در مجموعه آستان قدس رضوی آغاز به کار کرد. براساس بررسی آرشیوی صورت گرفته در بیش از بیست مرکز نگهداری کتاب‌های چاپ سنگی در داخل و خارج از ایران، ۲۸ عنوان کتاب در این چاپخانه به انتشار رسیده است که به ترتیب عبارت‌اند از: ۱. منتخب القصاید (۱۲۹۴ق)، اثر علی راقم مشهدی (علی بن حسن محمد مشهدی خراسانی)؛ ۲. رساله مسئله (۱۲۹۵ق)، اثر مرتضی بن محمدامین انصاری؛ ۳. البحر الصافی (۱۲۹۵ق)، اثر محمد بن حسن حسینی هندی مشهور به هروی؛ ۴. کفایه الحفاظ (۱۲۹۷ق)، اثر محمود بن محمد العلوی الفاطمی الحسینی الحافظ التبریزی (سلطان‌القراء)؛ ۵. اکسیر الاخبار للاخبار الابرار (۱۳۱۰ق)، اثر محمدحسن بن حسین حسینی اردکانی؛ ۶. نجاه العاصین (۱۳۱۰ق)، اثر ذوالفقار مشهدی بخارایی؛ ۷. کلیات جودی (۱۳۱۱ق)، اثر عبدالجواد خراسانی (جودی)؛ ۸. سرور المؤمنین (۱۳۱۱ق)، اثر میرزا آقا (جسور)؛ ۹. رساله طاعونیه (۱۳۱۴ق)، اثر حسن ملک‌الحکماء؛ ۱۰. رشف العسل و کشف الغزل (۱۳۱۶ق)، اثر محمد بن حسن حسینی هندی (هروی)؛ ۱۱. الفیه طویه (۱۳۱۷ق)، اثر محمد طاهر مشهدی؛ ۱۲. تسلیه العباد (مسکنه الفؤاد) (۱۳۲۱ق)، اثر شهید ثانی؛ ۱۳. ذریعه الرضویه (۱۳۲۱ق)، اثر میرزای گوهری؛ ۱۴. هشت کتاب (۱۳۲۳ق)، اثر شاعری ناشناس؛ ۱۵. هفت کتاب (۱۳۲۴ق)، اثر شاعری ناشناس؛ ۱۶. بحرالفوائد (کلیات ریاضی) (۱۳۲۴ق)، اثر محمد یوسف مهاجر هروی (ریاضی)؛ ۱۷. مزامیر الاولیاء (مرقات الایقان و مرقات الصبیان) (۱۳۲۵ق)، اثر محمدباقر گنجوی اصفهانی؛ ۱۸. اکفاء المکائد و اصلاح المفاسد (۱۳۲۶ق)، اثر محمدباقر آیتی قائینی؛ ۱۹. نحو دبستانیان (۱۳۲۷ق)، اثر ابوالقاسم بن هادی قزوینی؛ ۲۰. طوفان البکاء فی مقاتل الشهداء

(۱۳۳۰ق)، اثر میرزا محمد ابراهیم بن محمدباقر جوهری؛ ۲۱. تذکره المؤمنین (۱۳۳۰ق)، اثر حسن بن احمد حسینی کاشانی؛ ۲۲. آداب الشریعه المطهره (۱۳۳۱ق)، اثر محمدباقر فشارکی؛ ۲۳. رساله مسئله (۱۳۳۱ق)، اثر مرتضی بن محمدامین انصاری؛ ۲۴. ذخیره المعاد (۱۳۳۱ق)، اثر زین‌العابدین بن مسلم حائری مازندرانی؛ ۲۵. لزوم حجاب ناموس (۱۳۳۲ق)، اثر فضل‌الله بن داوود مشهدی (بدایع‌نگار)؛ ۲۶. وسیله الامان من مکائد الشیطان فی حاله الاحتضار (۱۳۴۰ق)، اثر محمدهاشم بن محمدعلی خراسانی؛ ۲۷. منتخب التجوید (۱۳۴۱ق)، اثر سید محمد قاری عرب؛ و ۲۸. زیارت دوره حرم حضرت رضا (ع) (۱۳۴۴ق)، گردآوری مرتضی‌قلی خان طباطبایی (تولیت وقت).^۱

پیشینه پژوهش

هرچند در دهه‌های اخیر پژوهش‌هایی در حوزه چاپ سنگی ایران انجام شده است، اما تمرکز غالب آنان به بررسی فعالیت چاپخانه‌های صرفاً تهران، تبریز و اصفهان بوده است، همچون تاریخ چاپ در ایران (Babazadeh, 1999)، تاریخ چاپ و چاپخانه در ایران (Mirza Golpayegani, 1999) و تاریخ چاپ سنگی اصفهان (Gholami Jaliseh, 2011). در این بین، تاکنون اشاره‌ای به چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی نگردیده و صرفاً در تاریخ چاپ سنگی در ایران (Shcheglova, 2009) به ذکر اسامی چاپخانه‌های سنگی مشهد به‌صورت مختصر و ناقص پرداخته شده است. همچنین در مقاله «بررسی ویژگی‌های کتاب‌های چاپ‌شده در مطبعه چاپ سنگی آستان قدس رضوی» (Arasteh, 2011)، صرفاً تعداد محدودی از کتاب‌های انتشار یافته در چاپخانه مذکور و کتابشناسی آن‌ها (گاه به‌صورت ناقص) مورد توصیف قرار گرفته است. از این منظر، بررسی ماهیت چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی و عوامل انفعالی و عوال تسریعی در دوران حیات این مرکز تولیدات فرهنگی در مشهد، هدف پژوهش حاضر است.

روش پژوهش

گردآوری اطلاعات در این پژوهش بر پایه بررسی آرشیوی و با اتکا بر روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد کیفی صورت گرفته است. یافته‌های پژوهش حاضر مبتنی بر اطلاعات در دسترس نگارنده تا زمان تألیف این مقاله است. با توجه به پویایی داده‌ها و احتمال دسترسی به کتاب‌هایی که تاکنون شناسایی نشده و غالباً در آرشیوهای شخصی نگهداری می‌شوند، امکان ارائه یافته‌های نو در زمینه‌های مغفول‌مانده حوزه مورد بررسی در پژوهش‌های آتی وجود دارد.

عواملی انفعالی

با وجود فقدان اطلاعات جامع از نحوه فعالیت چاپخانه‌های سنگی ایران، می‌توان چنین انگاشت که پیوسته عوامل خارجی و داخلی در کاهش سرعت فعالیت هر چاپخانه مؤثر بوده‌اند و این چاپخانه‌ها، بسته به آنکه در تملک فرد یا مجموعه‌ای خاص قرار داشتند، با عوامل انفعالی عمومی و گاه اختصاصی مواجه بوده‌اند. در چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی، این عوامل عمدتاً شامل نگرش و تغییرات پی‌درپی متولیان، تنش‌های سیاسی، نظامی و اجتماعی (در سطوح محلی، منطقه‌ای و ملی) و جدال میان سنت و تجدد می‌شود.

نگرش و تغییر پی در پی متولیان

منصب تولیت (متولی‌باشی) از دوره صفوی جایگاهی رسمی یافت و در دوره‌های افشاریه، زندیه و قاجاریه نیز تداوم داشت. در دوره قاجار، انتخاب و انتصاب متولیان به شیوه‌های گوناگونی صورت می‌گرفت: گاه مستقیماً با صدور فرمان از سوی شاه تعیین می‌شدند، گاه انتخاب متولی جدید به پیشنهاد متولی پیشین بود و در مواردی نیز انتصاب از طریق پیشکش و خرید و فروش منصب انجام می‌گرفت. یکی از وظایف متولی در حوزه فرهنگی، رسیدگی به امور مکتب‌خانه‌ها، مدارس و حقوق معلمان آن‌ها و نیز نظارت بر عملکرد کتابخانه و مرمت نسخ خطی بود (Alizadeh). در این بین، اختیارات متولیان با توجه به وضعیت قدرت و ضعف

حکومت‌ها تعیین می‌شد و رابطه‌ای معکوس با یکدیگر داشت.

عصر ناصری: از اواسط سلطنت ناصرالدین‌شاه (۱۳۱۳-۱۲۶۴ق) به همان میزان که دیانت و انضباط متصدیان امور کشور رو به سستی نهاد، دستگاه اداری آستان قدس نیز باوجود برخورداری از سرمایه مالی منحصر به فرد (Sykes, 1957, p. 29)، سیری نزولی را در اکثر زمینه‌های فرهنگی، اقتصادی آغاز کرد (Motamen, 1969, p. 262). از زمان تأسیس چاپخانه سنگی آستانه (۱۲۹۴ق) تا پایان عصر ناصری، ۱۱ مرتبه تولیت آستان قدس رضوی تغییر یافته و ۸ نفر این منصب را در اختیار داشتند.

سعیدخان مؤتمن‌الملک انصاری (۱۲۹۷-۱۲۹۰ق) در ۱۲۹۰ق به واسطه کاردانی، از سوی ناصرالدین‌شاه به تولیت انتخاب و نظارت بر امور آستانه را عهده‌دار شد (Mo'ayyer al-Mamalek, 2011, p. 18; Afzal al-Molk, Bamdad, 1992, pp. 2/66-69; 1982, p. 274). او از سبقه‌ای فرهنگی برخوردار بود، چنانکه ازجمله آثارش «سه جلد قانون ناصری است که در کتابخانه دولتی می‌باشد و کتاب گلستان شیخ سعدی را عربی نموده بود» (Kermani, 1978, pp. 1/143). همچنین کتابچه نحوه عمل فرخ‌خان امین‌الدوله با دولت‌های اروپایی را به خط شکسته کتابت نمود (Amin al-Dawlah, 1979, p. 11). مؤتمن‌الملک در مجموعه آستانه، توجه به فعالیت‌های فرهنگی را در قانون توجه قرار داد (Sultan al-Qara, 1879, p. 147). مبنی بر نخستین کتاب چاپ سنگی منتشر شده در ۱۲۹۴ق، به احتمال فراوان یکی از مهم‌ترین اقدامات فرهنگی او، حمایت و فراهم‌سازی ابزار فنی برای تأسیس و سپس چاپ کتاب در چاپخانه سنگی آستانه بود (La'l Shateri, 2022a, p. 67). میرزا حسین‌خان سپهسالار در ۱۲۹۸ق به حکمرانی خراسان به انضمام تولیت آستانه منصوب شد (Sepehr, Khormoji, 1984, pp. 300-301; Bamdad, 1992, pp. 1/422; 1998, pp. 3/1216). بااین‌حال، مدت تولیت او بسیار کوتاه و بیش از چند ماه نبود

و عملاً از فرصتی برای پیاده‌سازی برنامه‌های فرهنگی احتمالی در مجموعه آستانه برخوردار نبود.

محمدتقی میرزا رکن‌الدوله (۱۳۰۸-۱۳۰۶ ق، ۱۳۰۱-۱۲۹۹ ق، ۱۲۹۸ ق) از ۱۲۹۳ ق به مدت پنج سال والی خراسان بود (SAKMAQ, 122034, p. 1; 142564, pp. 1-2; 152240, p. 2; 152247, p. 1). سپس در سه نوبت از سوی ناصرالدین‌شاه به تولیت آستانه انتخاب شد. در دوره‌ای که او حکومت و تولیت را همزمان عهده‌دار بود، «چنان عدالت و رأفت به خلق خراسان فرمود که زنگ ملال را از الواح صدور ایشان بزود و نام انوشیروان را محو نمود» (Afzal al-Molk, 2010, p. 276). مبنی بر نگرش و علایق فردی رکن‌الدوله می‌توان او را تا حدودی دارای گرایش‌های فرهنگی دانست (Rukn al-Dawlah, 1977, p. 4). چنانکه «کتابخانه این شاهزاده معظم بر اغلب کتابخانه‌های ایران ربحان داشت» (Afzal al-Molk, 1982, p. 89). باین‌حال، گویا به‌واسطه ناآرامی‌های ایجادشده از سوی روس‌ها که تا قبل و بعد از عهدنامه آخال شهرهای گوناگون خراسان را متشنج ساخته بود (Schindler, 1977, p. 203)، تمرکز رکن‌الدوله بیش از فعالیت‌های فرهنگی، معطوف بر مسائل سیاسی-نظامی خراسان گردید. عبدالوهاب آصف‌الدوله شیرازی (۱۳۰۲-۱۳۰۱ ق) در دوره حکمرانی بر خراسان که توأم با تولیت نیز بود، نه‌تنها در عرصه سیاسی-فرهنگی توفیقی نیافت، بلکه به‌واسطه عدم رعایت حال مردم و نیز شئون حرم رضوی، موجب شورش مردم مشهد شد. این جریان‌ات سرانجام موجب عزل او از هر دو مقام و بازگشتش به تهران شد (Mostofi, 1992; Afzal al-Molk, 2010, p. 219; Navaei, 1998, p. 2; pp. 1/129, 139; Iran, 1848, pp. 3/574).

نصرت‌الدوله فیروز میرزا فرمانفرما (۱۳۰۳ ق) پس از پست‌های سیاسی گوناگونی، به تولیت حرم رضوی منصوب شد (E'temad al-Saltaneh, 1995, pp. 2/466; Salur, 1997, pp. 2/324). دوره تولیت فرمانفرما در کمتر از یک سال -به دلیل مرگ- پایان‌یافت و عملاً اقدام

سودمندی از او در هیچ‌یک از حوزه‌های گوناگون آستانه بروز نیافت. محمدعلی صدرالممالک قزوینی (۱۳۱۴-۱۳۱۳ ق، ۱۳۰۶-۱۳۰۳ ق) به اقداماتی همچون پرداخت قروض، ازدیاد درآمد و کاهش هزینه‌های آستانه پرداخت، اما به‌واسطه عدم‌کفایت لازم و شکایت مردم خراسان در ۱۳۱۴ ق، از سوی مظفرالدین‌شاه به تهران فراخوانده شد (SAKMAQ, 61035, pp. 1-2; 61212, pp. 2-3; 61240, pp. 1-2; 61123, pp. 2-8). فتحعلی‌خان شیرازی صاحب‌دیوان (۱۳۱۰-۱۳۰۸ ق) پس از در اختیارگیری چند پست سیاسی-نظامی، به حکمرانی خراسان و تولیت آستانه منصوب شد، اما به‌واسطه واقعه رژی و نیز رویارویی با امیر افغانستان از موضع ضعف، درحالی‌که روابط نسبتاً حسنه‌ای میان او و ناصرالدین‌شاه برقرار بود، در ۱۳۱۰ ق از منصب خود عزل شد (Bamdad, 1992, pp. 2/70-72; Iran, Sassani, no date, pp. 50-51; SAKMAQ, 1891, pp. 761/3, 764/3, 767/3; 45452, p. 1). مهم‌ترین اقدامات صاحب‌دیوان در دوره تولیت نظم‌بخشی به امور و از سویی وقف‌هایی شخصی در حوزه مراسم مذهبی و وجوهات مربوط به آن بود (Ehtesham Kavarianian, 1975, pp. 540-541; Molavi, 1974, pp. 3/220). ابوالفتح میرزا مؤیدالدوله (۱۳۱۲-۱۳۱۰ ق) همزمان والی خراسان و به تولیت آستانه منصوب گردید، اما به‌واسطه رفتار خشونت‌آمیز با مردم و نیز بی‌کفایتی در انجام امور تولیت، در ۱۳۱۳ ق از هر دو منصب عزل شد (E'temad al-Saltaneh, 1995, pp. 2/589-590; Iran, 1892, pp. 799/2). عصر مظفری: از آغاز دوره سلطنت مظفرالدین‌شاه (۱۳۲۴-۱۳۱۲ ق) به‌واسطه روند رو به رشد فساد اداری در کشور، متعاقباً مجموعه آستان قدس -که تولیت آن از سوی شاه تعیین می‌شد- تحت تأثیر این جریان قرار گرفت. به‌عنوان نمونه، هر فرد منتخب برای این جایگاه، می‌بایست مبلغی را به‌عنوان پیشکش به شاه می‌داد. همچنین نایب‌التولیه‌ها با تقدیم مبلغی به شاه، متصدی نیابت گردیده و ضمن انجام امور، با اخذ مبلغی از اشخاص، به آنان لقب و عنوان

۱. گویا به دلیل عدم‌کفایت مؤیدالدوله، در ۱۳۱۱ ق به‌موجب حکمی از سوی ناصرالدین‌شاه، حاجی میرسید محمد صدر رضوی به‌عنوان قائم‌مقام تولیه منصوب شد (Razavi, 1973: 195-196).

خدمت می‌دادند (Mostofi, 1992, pp. 2/39-40). متعاقباً با روند رو به افزایش این نگرش و رفتار در مجموعه آستانه، انجام اقدامات سودمند و مصرف مشروع درآمدها در حوزه‌های گوناگون از جمله فعالیت‌های فرهنگی بیش از پیش رو به کاهش نهاد. در دوره حکمرانی مظفرالدین شاه ۷ مرتبه تولیت آستانه تغییر یافت و ۶ نفر این منصب را در اختیار داشتند.

غلامرضا آصف‌الدوله شاهسون (۱۳۲۳-۱۳۲۲ ق، ۱۳۱۴ ق) در نوبت اول به علت رفتار ناصحیح با مردم مشهد و نیز بحران‌های بعد از مرگ ناصرالدین شاه و در نوبت دوم با وجود انتصاب همزمان به عنوان حکمران خراسان و تولیت، به واسطه تعدی به حقوق فردی و اجتماعی مردم و ایجاد نارضایتی هرچه بیشتر، عزل شد (Bamdad, 1992, pp. 3/14-16؛ Iran Soltani, 1902, p. 1027/3؛ Mirmia, 1988, p. 146, 166؛ 16؛ 1904, pp. 23/4؛ SAKMAQ, 31590, p. 1). میرزا محمود مدیرالدوله (۱۳۱۶-۱۳۱۴ ق) دارای مقامات سیاسی گسترده‌ای نبود و برای تولیت آستانه به مشهد اعزام شد و در این بین بیش از همه سیاست مماشات، انتصابات خدام و ابلاغ فرامینی در راستای نظم‌بخشی و ایجاد آرامش در مجموعه آستانه را در دستور کار قرار داد (Amin al-Churchill, 1990, p. 265؛ Dawlah, 1966, p. 265؛ SAKMAQ, 41296: 1؛ 41271, pp. 4-8؛ 163؛ 41260, p. 1؛ 41250, p. 1؛ 41246: 1 Etlā', 1898, pp. 2/466). محمد رضا صدیق‌الدوله نوری (۱۳۱۹-۱۳۱۶ ق) عملکردش در آستانه چندان مفید نبود و متعاقباً شکایت‌های مردمی افزایش یافت، زیرا «خرج آستانه مقدسه را بر دخل آن افزود و آستانه را مقروض ساخت» (Afzal al-Molk, 1982, p. 297). در کنار اقدامات مدیریتی، او اکثراً در حوزه مصالحه در زمینه موقوفات، برقراری مواجب و صدور احکام خدام فعال بود (Atarodi, 1992, pp. 232؛ Motamen, 1969, p. 232؛ Soraya, 1899, pp. 13/14؛ 2/609). تنها فعالیت قابل‌توجه او، دستور به تهیه طوماری از موقوفات آستانه در ۱۳۱۷ ق تحت عنوان آثار الرضویه در قالب کتابی به شیوه

چاپ سنگی بود. ابوالقاسم نصیرالملک شیرازی (۱۳۲۰-۱۳۱۹ ق) دوران تولیتش با اقداماتی همچون پیگیری نسبی حدود و درآمدهای موقوفات، اهمیت به برپایی مراسم جشن و سوگواری در حرم، برقراری و رسیدگی مواجب و صدور احکام خدام همراه بود (SAKMAQ, 43815: 1؛ 41550, pp. 11-19؛ 41506, p. 1؛ 17200, pp. 2-3؛ 17160: 1؛ 17260, pp. 2-3).

مهدی قلی میرزا سهام‌الملک (۱۳۲۲-۱۳۲۰ ق) که در ابتدا به عنوان ریاست قشون خراسان معین شده بود، در ۱۳۲۰ ق گویا با پرداخت پیشکشی، به تولیت آستان قدس منصوب و تا هنگام مرگ عهده‌دار آن بود (Sepehr, 2007: 1/215؛ Iran Soltani, 1903, pp. 7/3, 11/3). کاظم آقا امام‌جمعه (۱۳۲۶-۱۳۲۳ ق) که پیشتر منصب تولیت برخی از موقوفات تهران را عهده‌دار و اجحافی در آن داشت (Kosogovskii, 1976, p. 133)، به تولیت آستانه منصوب شد. از اقدامات فرهنگی او در دوران تولیت، توجه به مکتب‌خانه‌ها، معلمین و دانش‌آموزان بود (SAKMAQ, 19040: 2؛ 19035, p. 2؛ Chehreh Nama, 1905, pp. 4/3؛ 17565, p. 1؛ 17414, p. 2؛ Iran Soltani, 1905, pp. 4/3؛ 18/3). که تا حدودی نشانگر گرایش‌های فرهنگی‌اش محسوب می‌شود.

دوره محمدعلی‌شاه و احمدشاه: در این دوران (۱۳۴۳-۱۳۲۷ ق، ۱۳۲۴-۱۳۲۷ ق)، اوضاع آستان قدس رضوی بیش از پیش در نابسامانی قرار گرفت^۱. در این دوره، ۸ مرتبه تولیت آستانه تغییر یافت و ۴ نفر این منصب را در اختیار داشتند. محمدشفیع صدرالممالک قزوینی (۱۳۲۹-۱۳۲۶ ق) با وجود انتقادهایی از دوران تولیت او، از جمله اقدامات نسبتاً سودمندش می‌توان به بازسازی حرم، سامان‌بخشی مستمری خدام و انتصاب‌های جدید، رفع نسبی نیاز مجاوران و زائرین و توجه به مراکز خدمات‌دهی همگانی همچون دارالشفای اشاره کرد (Habl al-Matin, 1911, pp. 1/10؛ Roh al-Qodos, 1907, pp. 10/4؛ SAKMAQ, 61178, p. 1؛ 53164: 4-9؛ 23331, p. 1؛ 17845: 5-16؛ 17727, pp. 1, 3, 4, 8). از جمله

۱. برای مطالعه چند گزارش درباره این دو دوره، ر.ک: (Salur, 1997, pp. 2/1746؛ Habl al-Matin, 1910, pp. 41/13-14).

[Ra'd, 1914: 12/1](#); [Jadid, 1916, pp. 56/3, 87/3](#) (30/3 [SAKMAQ](#)). او در هر دو بار باوجود تلاش‌هایی (53235, pp. 1-4)، نتایج سودمندی برای مجموعه آستانه ایجاد ننمود، چنانکه یکی از نمودهای آن افزایش ضریب ضررهای اقتصادی بود ([Ehtesham Kavianian](#)). (1975, p. 100). ازجمله اقدامات فرهنگی او در نخستین سال تولیتش می‌توان به مفروش‌سازی کتابخانه و انتصاب میرزا علی آقا، مفتش وزارت معارف و بدایع‌نگار به سمت معاونت و ناظمی و شیخ ابوالحسن و شیخ محمدرضا به سمت معلمی مدرسه جدید رضوی اشاره نمود ([SAKMAQ, 104225, p. 1; 103702, p. 1](#); 103701: 1). محمدعلی رضوی (۱۳۴۱-۱۳۴۲ق) از رجال بانفوذ خراسان در اواخر قاجار و اوایل پهلوی بود و نقابت سادات را بر عهده داشت. دوران تولیت او که از سویی مقارن با سال‌های پایانی حکومت قاجار و بحران‌های فراگیر بود، از سویی توأم با فشارهای مالی متولی پیشین و اجحافات گروهی از کارکنان در موقوفات شد ([SAKMAQ, 63488, pp. 3-8; 63108, pp. 2-5](#); [Fekare Azad](#); [Mehre Monir, 1922, pp. 3/3](#) (1922, pp. 69/2).

اقداماتش زمینه فرهنگی، تغییر مکتب‌خانه آستانه به مدرسه‌ای چهار کلاسه بود ([Habl al-Matin, 1910](#)), [Iraneno, 1909, pp. 99/3, 1910, pp. 17/3](#); [pp. 188/3](#)). مرتضی قلی‌خان طباطبایی (۱۳۴۴-۱۳۴۲ق)، نخست تولیتش مقارن با حوادث سهمگینی همچون به توپ بستن حرم از سوی روس‌ها در ۱۳۲۰ق بود ([SAKMAQ](#)). [Al-Kamal, 1920: 103207, pp. 1-4](#); [Ra'd, 1917, pp. 83/4, 1918, pp. 140/3; 9/22](#); [Nobahar, 1913, pp. 63/2](#)). باوجود این‌که ادوار او توأم با آشفتگی‌های فراوان سیاسی-اجتماعی بود، اما این امور مانع از آن نشد تا توجهی به فعالیت‌های فرهنگی نداشته باشد، چنانکه به وقف کتاب‌های بسیاری به کتابخانه آستانه پرداخت و موقوفاتی برای مدارس آستانه بر جای نهاد ([Ehtesham Kavianian, 1975, p. 325](#)). همچنین مبنی بر انجامه کتاب‌های چاپخانه آستانه می‌توان از توجه او به این حوزه آگاهی یافت. سید جواد ظهیرالاسلام (۱۳۲۹-۱۳۲۸ق، ۱۳۲۵-۱۳۲۴ق) دور دوم تولیتش، مقارن با اقدامات کلنل محمدتقی‌خان پسپان بود ([Sharghe Iran, 1917, pp. 30/1](#); [Asre](#)).

جدول ۱: کتاب‌های چاپخانه سنگی آستانه مقارن با حضور متولیان و تحولات محلی، ملی، بین‌المللی (مأخذ: نگارنده)

عنوان	نشر	تولیت	تحولات ملی، بین‌المللی
منتخب القصاید	۱۲۹۴ق	سعید خان مؤتمن‌الملک انصاری (۱۲۹۰-۱۲۹۷ق)	تحركات روس‌ها (۱۲۹۸-۱۲۹۹ق) بلوای آصف‌الدوله (۱۳۰۲ق) بلوای رژی (۱۳۰۸-۱۳۰۷ق)
رساله مسئله	۱۲۹۵ق		
البحر الصافی	۱۲۹۵ق		
کفایه الحفاظ	۱۲۹۷ق		
اکسیر الاخبار للاخبار	۱۳۱۰ق	فتح‌علی خان شیرازی (۱۳۰۸-۱۳۱۰ق)	بلوای مؤیدالدوله (۱۳۱۲ق)
نجاه العاصین	۱۳۱۰ق	ابوالفتح میرزا مؤیدالدوله (۱۳۱۰-۱۳۱۳ق)	
کلیات جودی	۱۳۱۱ق		
سرور المؤمنین	۱۳۱۱ق		
رساله طاعونیه	۱۳۱۴ق	غلامرضا آصف‌الدوله شاهسون (۱۳۱۴ق)	
رشف العسل و کشف الغزل	۱۳۱۶ق	محمدرضا صدیق‌الدوله نوری (۱۳۱۶-۱۳۱۹ق)	
الفیه طویه	۱۳۱۷ق		
تسلیه العباد (مسکن الفواد)	۱۳۲۱ق	مهدی‌قلی میرزا سهام‌الملک (۱۳۲۰-۱۳۲۲ق)	
ذریعه الرضویه	۱۳۲۱ق		
هشت کتاب	۱۳۲۳ق	کاظم آقا امام‌جمعه (۱۳۲۳-۱۳۲۵ق)	
هفت کتاب	۱۳۲۴ق		
بحرالفوائد (کلیات ریاضی)	۱۳۲۴ق		

		۱۳۲۵ق	مزامیر الاولیاء
	محمدشفیع صدرالممالک قزوینی (۱۳۲۹-۱۳۲۶ق)	۱۳۲۶ق	اکفاء المکائد و اصلاح
		۱۳۲۷ق	نحو دبستانیان
توپبندی حرم (۱۳۳۰ق)		۱۳۳۰ق	طوفان البکاء فی مقاتل الشهداء
		۱۳۳۰ق	تذکره المؤمنین
		۱۳۳۱ق	آداب الشریعة المطهره
	مرتضی قلی خان طباطبایی (۱۳۳۷-۱۳۲۶ق، ۱۳۲۳-۱۳۲۹ق، ۱۳۴۰- ۱۳۴۴-۱۳۴۲ق، ۱۳۴۱-۱۳۴۰ق)	۱۳۳۱ق	رساله مسئله
جنگ جهانی اول (۱۳۳۶-۱۳۳۲ق)		۱۳۳۱ق	ذخیره المعاد
قیام پسیان (۱۳۳۹ق)		۱۳۳۲ق	لزوم حجاب ناموس
		۱۳۴۰ق	وسيله الامان من مکائد
		۱۳۴۱ق	منتخب التجوید
		۱۳۴۴ق	زیارتنامه حرم حضرت رضا ^(ع)

تنش‌های سیاسی، نظامی، اجتماعی (محلی، ملی، بین‌المللی)

از جمله موضوعات مؤثر بر رکود چاپخانه آستان قدس، تحولات، تنش‌ها و کنش‌های سیاسی، نظامی و اجتماعی مشهد بود که آثار نامطلوبی بر فعالیت فرهنگی شهر به‌طور عام و آستان قدس به‌طور خاص بر جای می‌گذاشت. این جریان‌ها معمولاً با مشکلات عدیده، به‌ویژه در عرصه اقتصادی، به صورت محسوس و نامحسوس بر فعالیت چاپخانه تأثیر می‌گذاشتند. نابسامانی‌های ایجادشده، خواه برخاسته از علل درون‌کشوری و خواه برون‌کشوری، موضوعات مهمی همچون کمبود مواد اولیه برای چاپخانه و نیز پرداخت دستمزد کارکنان آن را با مشکل مواجه می‌ساخت.

تحركات روس‌ها (۱۲۹۸-۱۲۹۹ق): این جریان سیاسی-نظامی، در دوره تولیت مؤتمن‌الملک و رکن‌الدوله و هم‌زمان با نخستین سال‌های تأسیس چاپخانه سنگی آستان قدس در خراسان روی داد. پس از شکست محمدامین خان، پادشاه محلی خوارزم، راه تجاوز به مرزهای شمال شرقی ایران برای روس‌ها گشوده و موانع برطرف شد. از سال ۱۲۶۵ق سپاهیان روس به‌تدریج نواحی اطراف آرال، سمرقند و تاشکند را تصرف کردند و در سال ۱۲۸۵ق حاکمیت آنان بر سمرقند تثبیت گردید. در این میان، تلاش‌های شاه سودی نبخشید و متعاقباً دست‌اندازی‌های گسترده روسیه در مرزهای شمال شرقی ایران، به‌ویژه منطقه خراسان، از سال

۱۲۹۰ق شدت بیشتری یافت. سرانجام در سال ۱۲۹۹ق، گوگ‌تپه، آخرین پایگاه ترکمانان، به تصرف روس‌ها درآمد و معاهده آخال به وسیله مؤتمن‌الملک (وزیر امور خارجه وقت ایران) و ایوان زینوویف (سفیر و نماینده مختار روسیه) به امضا رسید (Shamim, 2010, pp. 235-236). بر این اساس، در سال‌های پیش از معاهده آخال، مؤتمن‌الملک صرفاً به‌عنوان تولیت و رکن‌الدوله که مقارن با افزایش فشار روس‌ها علاوه بر تولیت، حکمرانی خراسان را بر عهده داشتند، تمرکزشان را معطوف به تنش‌های حاکم نموده و مشهد به‌مانند دیگر شهرهای خراسان در التهاب این جریان و تحت تأثیر فشارهای اجتماعی-اقتصادی قرار داشت که ناخواسته بر روند فعالیت‌های فرهنگی نیز تأثیرگذار بود.

بر این اساس، در سال‌های پیش از معاهده آخال، مؤتمن‌الملک که صرفاً متولی بود و رکن‌الدوله که هم‌زمان با افزایش فشار روس‌ها، علاوه بر تولیت، حکمرانی خراسان را نیز بر عهده داشت، تمرکز خود را معطوف به تنش‌های موجود نمودند. مشهد نیز همانند دیگر شهرهای خراسان، در التهاب این جریان و تحت تأثیر فشارهای اجتماعی-اقتصادی قرار داشت که ناخواسته روند فعالیت‌های فرهنگی را تحت‌الشعاع قرار می‌داد.

بلوای آصف‌الدوله (۱۳۰۳ق): آصف‌الدوله در اواخر دوره حکمرانی خود بر خراسان، به‌واسطه حرص و طمع در جمع‌آوری اموال، در پی آن درآمد تا املاک ابوالقاسم خان

قرائی را به اجبار خریداری کند. ابوالقاسم خان از این کار خودداری نمود و املاکش را به علیمردان خان نصرت‌الملک، رئیس ایل تیموری خراسان، اجاره داد. او سپس برای رهایی از فشار آصف‌الدوله، در حرم بست نشست، اما آصف‌الدوله دستور به بیرون‌کشیدن او داد. این هتک حرمت از سوی حکمران خراسان و متولی حرم، مردم را به دستور روحانیون به خیابان‌ها کشاند؛ بازارها بسته شدند و قیامی شکل گرفت. آصف‌الدوله به توپچیان و سربازان برای متفرق ساختن مردم دستور شلیک داد، اما هیچ‌یک از سربازان فرمان او را اجرا نکردند. مردم، آصف‌الدوله را دستگیر و زندانی کردند، اما او با مداخله نیروهای اعزامی آزاد شد و به فرمان شاه به تهران فراخوانده شد (Bamdad, 1992, pp. 2/309-311).

رویکرد آصف‌الدوله معطوف به منافع شخصی (اقتصادی-سیاسی) بود که با در اختیار داشتن حکمرانی خراسان، تنش‌های اجتماعی گوناگونی را دامن زد. یکی از پیامدهای این رویکرد، قیام مردم مشهد و به دنبال آن، نابسامانی نسبی در فعالیت‌های مجموعه آستان قدس رضوی بود.

بلوای رژی (۱۳۰۷-۱۳۰۸ ق): از جمله جریان‌های بین‌المللی، واگذاری امتیاز انحصاری توتون و تنباکو (رژی) در سال ۱۳۰۷ ق به مازور تالبوت انگلیسی بود. ناآرامی‌های پس از این قرارداد که با دوران حکمرانی فتحعلی‌خان شیرازی بر خراسان و تولید او بر آستان قدس مقارن بود، آثار اقتصادی گسترده‌ای بر تجارت و فعالیت تجار شهرهای مختلف، از جمله مشهد، و به تبع آن بر جریان فعالیت‌های اقتصادی-اجتماعی این شهر بر جای نهاد. در مشهد، صاحب‌دیوان، تجار و مردمی را که با توسل به روحانیون در مسجد گوهرشاد بست نشسته بودند، تهدید کرد تا از قرارداد حمایت نموده، بدان عمل کنند و از کمپانی تمکین نمایند؛ اما ثمره این تهدید، شورش و تعطیلی شهر بود. ناصرالدین‌شاه پس از آگاهی از اوضاع مشهد، طی تلگرافی چنین ابلاغ کرد: «اکیداً حکم می‌نمایم که اگر افراد معترض دست از این اقدام برنداشته، متفرق نگردیده و بر سر کارهای خود بازنگردند، سواره‌نظام و پیاده‌نظام را علیه آن‌ها به کار گرفته و قتل آنان برای تأدیشان مجاز است» (Karbalaii, 1982, p. 77).

84. (Lambton, 1996, p. 316; Parwan, 2008, p. 84). متعاقباً چندین ماه التهاب بر مشهد حاکم و فعالیت‌های حوزه‌های گوناگون به حالت نیمه تعطیل درآمد.

بلوای مؤیدالدوله (۱۳۱۲ ق): این واقعه مشابه با آصف‌الدوله از سوی تولیت و حکمران وقت خراسان، ابوالفتح میرزا مؤیدالدوله، مبنی بر زیاده‌خواهی و طمع او در اواخر ۱۳۱۱ ق بود. به گزارش اعتمادالسلطنه: «... این وزیر (میرزا علی‌خان) و این امیر در حکومت خراسان گندم را احتکار کردند و به نانوایان مالیات بستند، به بهانه اینکه پنجاه‌هزار تومان امسال پیشکش داده‌ایم و باید از این محل دریافت داریم. مردم را شوراندند و این فتنه عظیم برخاست» (E'temad al-Saltaneh, 2000, p. 951). متعاقباً برای چندین ماه در ۱۳۱۲ ق اوضاع اقتصادی-اجتماعی مشهد در نابسامانی قرار گرفت.^۱

حمله توپخانه‌ای به حرم (۱۳۲۰ ق): از دیگر رویدادهای سیاسی-نظامی در دوران تولیت مرتضی‌قلی‌خان طباطبایی، اولتیماتوم روسیه در سال ۱۳۲۹ ق به مجلس ایران بود. در پی این اولتیماتوم، از اوایل محرم ۱۳۳۰ ق، نیروهای پیاده‌نظام و سواره‌نظام روسیه، با هدف ایجاد آشوب، نمایش ضعف دولت مرکزی در برقراری امنیت، ایجاد هراس و عقب‌نشینی مشروطه‌خواهان و حذف نظام مشروطه، به همراه توپخانه وارد مشهد شدند و در ارگ، سربازخانه‌ها و منازل اطراف ارگ مستقر گردیدند (Habl al-Matin, 1912, pp. 37/4-7, 41/14-17, 42/11-12). با افزایش تنش‌ها طی چند روز، روس‌ها با این بهانه که جان اتباعشان در خطر است، بر تعداد نیروهایشان در اطراف حرم افزوده و در این بین نیز عملاً از سوی علینقی میرزا رکن‌الدوله (حکمران وقت خراسان) اقدامی سودمند صورت نپذیرفت. سرانجام در دهم ربیع‌الثانی ۱۳۳۰ ق روس‌ها محاصره را شدت بخشیده و حرم را گلوله‌باران و موجب خسارت^۲ به حریم رضوی شدند (Navaei, 1956, pp. 298-299). این جریان اوضاع (Kazemzadeh, 1992, p. 636).

۱. گویا تولید کلیات جودی و سرور/المؤمنین اواخر دوره فتحعلی‌خان شیرازی (۱۳۱۰ ق) آغاز و انتشارشان متعلق به وقایع پیش از شوال سال آینده بود.

۲. برای اطلاع بیشتر، در این باره، ر.ک: (SAKMAQ, 103061, pp. 1-6; 63066: 1-10; 9572, pp. 1-3).

مشهد را که از ماه‌های قبل از واقعه متشنج بود^۱، برای چندین ماه بعد نیز در نابسامانی قرار داد^۲، چنانکه «شاید هیچ کجای ایران در این موقع این وضعیت مخوف و خطرناک را نداشت. هیچ‌گونه تأمین مالی و جانی برای مردم نبود» (Modares Razavi, 1999, p. 234).

جنگ جهانی اول (۱۳۳۱-۱۳۳۲ق): از جمله ادوار نسبتاً دشوار برای خراسان، دوران جنگ جهانی اول بود؛ چه آنکه به واسطه حضور نیروهای روس و انگلیس در مسیرهای ترددی، کالاهای مورد نیاز و ارزاق مردم مشهد کمیاب شد و عدم برخورد با اشرار و سارقان، اوضاع این شهر را آشفته‌تر ساخت. (Sharghe Iran, Chaman, 1916, pp. 63/1, 91/1) در مشهد و نواحی اطراف آن، اجحاف، بی‌عدالتی و قحطی مفرط حکم‌فرما شد. در این زمان «عده‌ای اهالی ستم‌دیده قوچان که حاکم ایالت به عرض آن‌ها نرسیده بود، به صحن حرم پناه آورده و نفت روی خود ریخته و آتش زده و مردم جمع شده آن‌ها را نیم‌سوخته خلاص کردند، این است حال خراسان [...] در مشهد دکان‌های خبازی به دلیل قحطی بسته شدند، جمعیت گرسنه در کنار خبازی‌ها تجمع کردند و فریاد و فغانشان به هوا می‌رفت. احتمال بروز شورش هر لحظه در شهر قوت می‌گرفت» (Abadian, 2011, p. 202). بی‌شک در چنین شرایطی که زندگی روزمره مردم با مشقت سپری می‌شد، دغدغه همه اقشار، رفع نیازهای اولیه بود و فعالیت چاپخانه آستان قدس نیز با وقفه‌ای نسبتاً طولانی همراه گردید.

قیام پسیان (۱۳۳۹ق): تحرکات و اقدامات کلنل محمدتقی‌خان پسیان از جریان‌های سیاسی-نظامی داخلی بود که با دوره دوم تولیت سید جواد ظهیرالاسلام مقارن شد. پسیان که در آغاز فعالیت خود به‌عنوان رئیس ژاندارمری خراسان با قوام‌السلطنه (والی خراسان) رویکردی مشترک داشت، در مدتی کوتاه، به‌واسطه تغییرات سیاسی در سطح

کشور، در تقابل با قوام‌السلطنه که به سمت نخست‌وزیری دست یافته بود، قرار گرفت. پسیان با کمک نیروهای نظامی ژاندارمری، حکمران خراسان را عزل و مراکز اداری، دولتی و نظامی را به تصرف درآورد و برای چندین ماه اوضاع مشهد و عملکرد آستان قدس^۳ در التهاب نسبی قرار داشت. سرانجام به‌وسیله نیروی قزاق ارسالی از تهران، به قیام او پایان داده شد (Bayat, 1986, Azari, 1965, pp. 300-305, p. 12). آشوب‌های منتج از مبارزات نظامی و تعلیق نسبی فعالیت‌های روزمره مشهد، بر کلیه مشاغل این شهر تأثیرگذار بود و متعاقباً ضریب فعالیت حوزه‌های گوناگون به‌ویژه عرصه فرهنگی را با کاهش توأم ساخت.

تضاد منافع سنت و تجدد

در سیر تاریخی، کاتبان و رونویسان (نساخان) از ارکان اصلی هر کتابخانه‌ای به شمار می‌رفتند؛ چنان‌که اشاره شده است: «مسلمانان در سده‌های میانی پی بردند که در کتابخانه‌های خود برای بازآفرینی و نشر کتاب‌ها به بخش ویژه‌ای نیاز دارند. آنان تقریباً این نیاز را با گماردن تنی چند رونویس در هر کتابخانه مهم برآوردند. رونویسان که در سده‌های میانی درست کار چاپخانه کنونی را انجام می‌دادند، بار سنگین وظیفه خود را با کامیابی فراوان به دوش می‌کشیدند و پیوسته برای کتابخانه‌ها کتاب‌هایی تازه برای نشر آماده می‌ساختند» (Shabli, 2002, p. 164). کتابخانه آستان قدس نیز از این قاعده مستثنی نبود و اطلاعات موجود از دوره صفوی به بعد گواه این امر است. بر اساس اسناد، این افراد اغلب با القابی عمومی همچون «کاتب کتابخانه» و «خوشنویس» و گاه با القابی اختصاصی نظیر «کاتب سرکار فیض آثار» و «خوشنویس‌باشی» یاد می‌شدند. از دوره صفویه تا ابتدای دوره قاجار، کاتبان پرشماری با مجموعه آستان قدس و کتابخانه آن همکاری داشتند و اسناد فراوانی در این زمینه برجای مانده است.

۱. یکی از موضوعات متأثر از حضور متعرضانه روس‌ها در مشهد، تحریم کالاهای وارداتی این کشور از سوی علما بود، چنانکه در این بین به احتمال فراوان سنگ و کاغذ مورد نیاز چاپخانه آستانه نیز قرار داشت. به عنوان نمونه «حکم محکم حجج اسلامی خراسان در حرمت استعمال امتعه روس» در همین راستا بود (Iraneno, 1911, pp. 73/3; Habl al-Matin, 1911, pp. 31/7).

۲. گویا تولید دو کتاب طوفان‌اللبا فی مقاتل‌الشهدا و تذکره المؤمنین در اواخر ۱۳۳۰ ق و پس از آرامش نسبی بر اوضاع آستانه و مشهد بود.

۳. برای آگاهی بیشتر در این باره، ر.ک: (SAKMAQ, 63015, pp. 1-3).

آنکه این صنعت جدید، کاهش جایگاه و نیز کاهش سفارش به آنان را در پی داشت. متعاقباً، کاتبان فعال در مجموعه آستان قدس در جهت ایجاد نگاهی منفی نسبت به جریان نوظهور چاپ کوشیدند، به نحوی که احتمالاً این نوع نگرش بر رویکرد متولیان و صاحب‌منصبان آستان قدس نیز تأثیرگذار بود (La'1 Shateri, 2022c, p. 61). در این بین، علاوه بر کاتبان، به احتمال فراوان اغلب افراد فعال در تولید کتاب به شیوه کهن در مشهد و به‌ویژه مجموعه آستانه از جمله منتقدین و مخالفین چاپ سنگی محسوب می‌شدند.

عوامل تسریعی

در نقطه مقابل عوامل انفعالی، عواملی محسوس و نامحسوس وجود داشتند که بر روند تسریع تولید و انتشار کتاب تأثیرگذار بودند. از جمله این موارد می‌توان به نگرش مثبت برخی از متولیان به نیازهای فرهنگی درون مجموعه‌ای و برون مجموعه‌ای آستان قدس، حمایت علما و صاحبان قدرت سیاسی و فرهنگی، سنت‌های نذر، خیرات و وقف کتاب، حضور مجاوران و زائران با رویکرد علمی-مذهبی و فعالیت کتابفروشان اشاره کرد. با این حال، عوامل محرک در مقایسه با عوامل انفعالی، از ضریب تأثیر کمتری برخوردار بودند، اما تداوم حیات این چاپخانه را تا حدودی ممکن ساختند.

نگرش مثبت برخی از متولیان، علما و سایر رجال

در دوران فعالیت چاپخانه آستان قدس، شمار اندکی از متولیان به‌طور محسوس به حمایت نسبی از فعالیت و گاه آثار این چاپخانه پرداختند. این حمایت را می‌توان از یک سو در راستای رفع نیازهای زائران و مجاوران، و از سوی دیگر با هدف معرفی آستان قدس به‌عنوان نهادی فعال در عرصه تولید و نشر مفاهیم فرهنگی-مذهبی ارزیابی کرد. مؤتمن‌الملک نخستین متولی بود که در دوره او چاپخانه آستان قدس تأسیس گردید و منتخب القاصید با درون‌مایه مدیحه‌سرایی در شأن بزرگان دین و رجال کشوری، برای مخاطبان برون‌مجموعه‌ای آستان قدس منتشر شد. به احتمال فراوان، نیت حمایتی مؤتمن‌الملک، نمایی از رشد و پیشرفت آستان قدس در عرصه فرهنگ در سایه نمادی از تجدد صنعتی بود. اکسیر الاخبار للاخبار (ابرار) (دربردارنده

کاتبان فعال آستان قدس در دوره قاجار عبارت بودند از: ملا حسین (حاجی ملا حسین، آخوند ملا حسین)؛ ملا محمدحسین؛ ملا محمد؛ ملا علی‌اکبر؛ ملا رضا؛ سید محمد؛ سید جعفر؛ سید محمد بن میرزا صادق حسینی؛ حاجی ملا محمدحسین بن کاظم؛ حاجی ملا حسین بن کاظم (حاجی ملا حسین بن ملا کاظم، حاجی ملا حسین بن کرلایی کاظم)؛ میرزا بابا حسینی؛ ملا عبدالوهاب؛ میرزا معصوم؛ میرزا علیرضا؛ حاجی اسدالله بن سید محمد (حاجی سید اسدالله بن محمد)؛ حاجی سید عبدالله؛ سید محمد موسوی؛ سید محمد حسینی؛ ملا محمد حسینی؛ میرزا بابا موسوی؛ میرزا محمد؛ میرزا احمد؛ میرزا محمدتقی؛ سید جعفر؛ سید صادق؛ سید جمال (سید جمال‌الدین موسوی)؛ محمدحسن بن ابراهیم؛ ملاعلی (ملا علی بن ملا محمدعلی، آخوند ملا علی مشهور به خوشنویس آستانه)؛ شیخ محمدحسن؛ سید کمال؛ میرزا حسنعلی مشهور به خوشنویس‌باشی؛ میرزا آقا حسینی مشهور به خوشنویس‌باشی (میرزا آقا)؛ میرزا حسین‌قلی مشهور به خوشنویس‌باشی؛ میرزا اسدالله حسینی مشهور به خوشنویس‌باشی آستانه؛ میرزا محمدحسین حسینی مشهور به خوشنویس‌باشی؛ میرزا محمدرضا حسینی (محمدرضا حسینی)؛ میرزا عبدالکریم؛ میرزا نصرالله؛ میرزا ابوالقاسم (ملا ابوالقاسم، میرزا ابوالقاسم بن ملا ابراهیم، میرزا ابوالقاسم بن میرزا ابراهیم)؛ میرزا علی؛ میرزا محمدعلی؛ میرزا غلامحسین؛ میرزا تقی‌خان؛ میرزا بزرگ نقوی اول مشهور به خوشنویس آستانه؛ و میرزا غلامحسین کیمیا قلم. بر اساس گزارش‌های موجود در اسناد، مواجب این کاتبان از محل موقوفات و به‌صورت نقدی و جنسی پرداخت می‌گردید (La'1 Shateri, 2022c, pp. 52-53).

با توجه به گستره حضور کاتبان در دوره قاجار، تقابل شاغلان این حرفه و گاه حامیان آنان با چاپخانه سنگی آستان قدس، به‌عنوان یکی از عوامل انفعالی، موضوعی درخور توجه است. نظر به پیشینه حرفه خوشنویسی به‌عنوان یکی از ارکان اصلی کتابخانه به‌طور خاص و مجموعه آستان قدس به‌طور عام، با ورود چاپ سنگی، ایجاد جریانی در تقابل با فعالیت گسترده و پویای چاپخانه و شکل‌گیری نگرشی منفعلانه و سوگیرانه از سوی کاتبان، امری قابل پذیرش می‌نماید؛ چه

مضامین اخلاقی مبنی بر آیات و احادیث)، مقارن با تولید فتحعلی‌خان صاحب دیوان شیرازی منتشر و می‌توان آن را دومین حرکت فرهنگی دانست که با آگاهی نسبی تولید صورت پذیرفت.

پس از این دو متولی، درباره میزان تأثیر مثبت سایر متولیان نسبت به کتاب‌های انتشار یافته در چاپخانه آستانه نمی‌توان اطلاعات دقیقی ارائه داد. آنچه مشهود است، مرتضی قلی‌خان طباطبایی به واسطه برخورداری از تحصیلات کافی و عدم تمایل به فعالیت‌های سیاسی، نسبت به مسائل فرهنگی دارای نگرشی مثبت و به‌عنوان فردی حامی محسوب می‌شد. انتشار هشت کتاب برخورداری از درون‌مایه کاملاً دینی در دوران او (طوفان‌البکاء فی مقاتل‌الشهداء، تذکره المؤمنین، آداب الشریعة المطهره، رساله مسئله، ذخیره المعاد، لزوم حجاب ناموس، وسیله الامان من مکائد الشیطان فی حاله الاحتضار، منتخب التجوید) در راستای فعالیت‌های فرهنگی برون مجموعه‌ای آستان قدس بود و انتشار زیارت دوره حرم مولانا حضرت ثامن‌الائمه^(ع) که طباطبایی شخصاً به گردآوری آن پرداخت، نخستین اثر انحصاری در راستای نیازهای فرهنگی درون مجموعه‌ای آستان قدس محسوب می‌شد. این موضوع حائز اهمیت است که باوجود انتساب چاپخانه سنگی به مجموعه آستان قدس تا پیش از این، اثری در راستای نیاز مستقیم آستانه (درون مجموعه‌ای) منتشر نگردیده بود.^۱ هرچند اطلاعاتی درباره این جریان در دسترس نیست، اما شاید بتوان موضع‌گیری کاتبان مجموعه آستان قدس رضوی (جدال سنت و تجدد) و تأکید آنان بر تولید نسخه‌های خطی ادعیه و قرآن را دلیل آن دانست.^۲

با توجه به درون‌مایه کتاب‌های منتشرشده می‌توان دریافت که تولید آثار دینی در دو قالب عمومی و تخصصی در کانون توجه چاپخانه آستان قدس قرار داشت. هرچند اطلاعات گسترده‌ای درباره نگرش علما نسبت به این چاپخانه در دست نیست، اما با استناد به رویکرد اصلی چاپخانه، به احتمال

فراوان آثار منتشرشده با موافقت ضمنی آنان همراه بوده است؛ چنان‌که گاه خود در تألیف اثری برای چاپ در این چاپخانه همکاری می‌کردند. به‌عنوان نمونه، می‌توان به تلاش ذوالفقار مشهدی بخارایی در تألیف نجاه العاصین با هدف رفع نیازهای دینی زائران و مجاوران اشاره کرد (Mashhadi, 1992, p. 19). گویا بر اساس سنتی رایج در تولید کتاب، ارتباط مؤلفان با رجال برجسته کشوری و ذکر نام، تعریف از اقدامات یا اشاره به شأن و جایگاه آنان در قالب تقدیم‌نامه‌ای (مدحیه) در یادداشت آغازین یا پایانی کتاب، در روند انتشار اثر و متعاقباً در توجه به چاپخانه آستان قدس و ایجاد نگرش مثبت نسبت به آن مؤثر بود. این امر به نوبه خود می‌توانست به افزایش آثار تولیدی بینجامد؛ زیرا احتمالاً نسخه‌ای از کتاب حاوی تقدیم‌نامه برای فرد مورد نظر و سایر رجال کشوری ارسال می‌گردید و بازتاب آن به متولیان منتقل می‌شد. در این صورت، رجال مورد مدح یا به‌طور مستقیم و یا با درخواست از تولید، به حمایت از چاپخانه می‌پرداختند که این خود گامی مؤثر در فراهم‌سازی بسترهای لازم برای تسریع فعالیت چاپخانه آستان قدس به شمار می‌رفت (Mirzayeh Gohari 1903, p. 9; 1893, p. 116).

یکی از مشهودترین نمونه‌ها این جریان را می‌توان در زمینه انتشار تسلیه‌العباد شاهد بود، چنان‌که مجدالادباء در خاتمه به‌صراحت ضمن تقدیر به حمایت علینقی میرزا رکن‌الدوله چنین اشاره می‌کند: «[...] یک روز این بنده بی‌قدر در پیشگاه مسند مسعود ملوکانه شرف‌اندوز بود و سابقه توجه حضرت شاهزاده مغفور را به طبع این کتاب در نظر آنور داشتند و پرسش فرمودند که طبع کتاب به کجا انجامید؟ به عرض حضور مبارک رساندم که اینک به خط کاتب و مرکب چاپ حاضر است و انتظار امروز را می‌برد که این خیر به یمن همت و اقبال فرخنده والا انجام گیرد و اختتام پذیرد. فوراً ملک‌زاده محتشم سرکار امجد آسعد والا حشمة السلطان نایب‌الایاله فرزند فیروزمند والا دامت شوکته که برحسب

۱. اقدام طباطبایی مبنی بر نیاز مستقیم فرهنگی آستان قدس محسوب می‌شد، چراکه علاوه بر استفاده زائرین از زیارت‌نامه، یکی از مشاغل قدیمی در مجموعه آستان قدس زیارت‌نامه‌خوانی بود.

۲. چاپ این زیارت‌نامه در اواخر دوره قاجار و رواج گسترده چاپ در ایران، عملاً مقاومت تفکر موضع‌گیرانه کاتبان سنتی کتابخانه و سایر بخش‌های آستانه را درهم شکست، چراکه نیاز به تعداد فراوان زیارت‌نامه در زمان کوتاه، احتمالاً دلیل ترجیح زیارت‌نامه‌های چاپی از سوی تولید آستانه بود.

نذر، خیرات و وقف کتاب

فعالان در حوزه نذورات، خیرات و وقف مشهد، از فرودست‌ترین تا مرفه‌ترین سطوح اجتماع را شامل می‌شد. هر طبقه اجتماعی بر اساس توان مالی و نیز مقتضای شغلی در این عمل خیر سهیم و درواقع، نوع نذر و وقف، کیفیت و ارزش آن با جایگاه طبقه اجتماعی نذرکننده رابطه‌ای مستقیم داشت و ظرفیت‌های آن تا حدودی موجب رفع نیازهای گوناگون در ساحت‌های مختلف به‌ویژه حوزه فرهنگی را فراهم می‌آورد (Abolbashari, 2016, pp. 15, 19). عرصه نذر و وقف کتاب تا پیش از ورود چاپ به مشهد، بیشتر شامل قرآن و زیارت‌نامه‌ها بود و در زمینه تولیدات چاپخانه آستانه به کتاب‌هایی با درون‌مایه مذهبی اختصاص یافت، چنانکه این موضع گاه در آغاز و انجامه کتاب‌ها قابل‌مشاهده است. در خاتمه تسلیه العباد اقدام علینقی میرزا رکن‌الدوله چنین توصیف شده است: «ملک‌زاده محتشم سرکار امجد اسعد والا حشمة السلطان نایب‌الایاله فرزند فیروزمند والا دامت‌شوکته که برحسب فطرت پاک و گوهر تابناک همت مخصوص بر امور خیر و اعمال بر دارند قبول این خدمت و کفالت این مقصود را نمود [...] و تنخواه مخارج طبع را پرداختند و ذخیره نام نیک این خاندان شرف و سلطنت گذاشتند» (Shahid Sani, 1903, p. 157).

دیگر گروه، عالمان دینی بودند که با هزینه شخصی به این امر پرداختند. در این راستا مؤلف نجاه العاصین که باوجود دارا بودن بانی نشر، گویا بخشی از هزینه‌های نشر را عهده‌دار شده بود، از سوی کاتب، چنین عمل خیر او یاد شده است:

«[...] نیز بهر طبع این قُرْخ کتاب آن کانِ جود

سیم و زر افشانند بی‌حد از یَسار و از یَمین

تا بماند یادگاری از وی اندر روزگار

نام نیکش را بَرند اندر شُهور و در سنین [...]»

(Mashhadi Bokharayi, 1892, p. 561)

همچنین در یادداشت آغازین جلد دوم مزامیر الاولیاء (مراقات الایقان و مراقات الصبیان) آمده است: «مخفی

فطرت پاک و گوهر تابناک همت مخصوص بر امور خیر و اعمال بر دارند قبول این خدمت و کفالت این مقصود را نمود. حسب‌المقرر، مباشر دارالطباعة را به‌توسط خاکسار خواستند و تنخواه مخارج طبع را پرداختند و ذخیره نام نیک این خاندان شرف و سلطنت گذاشتند [...]» (Shahid Sani, 1903, pp. 157-158). در این بین، گاه مؤلفان بر اساس درخواست مستقیم رجال حکومتی و بر اساس نیازهای ضروری جامعه به تألیف اثری پرداخته و چاپخانه به انتشار آن اقدام می‌نمود، ازجمله ملک‌الحکماء که به دستور آصف‌الدوله فرمانفرمای خراسان و سیستان و متولی‌باشی آستانه رساله طاعونیه را تألیف و چاپخانه آستانه منتشر نمود (ملک‌الحکماء، ۱۳۱۴: ۱-۲).

بااین‌حال، پیوسته پیوندی یک‌جانبه میان مؤلف و رجال سیاسی وقت برقرار نبود و در مواردی هر دو طرف مؤثر در یک فرد (اهل فرهنگ) تجمع می‌شد، چنانکه مؤلف لزوم حجاب را می‌توان نمونه‌ای از این گونه دانست. میرزا فضل‌الله بن ملا داود مشهدی از جوانی وارد تشکیلات آستان قدس شد و سپس ملقب به بدایع‌نگار گردید. او برای مدتی معاون اداره فرهنگ و اوقاف و فواید عامه خراسان بود و در ۱۳۰۰ ق رئیس آن اداره شد و همچنین در اواخر عمر، مجله الکمال را تأسیس نمود (Najafzadeh, 2012, p. 199).

آنچه مشهود است، کتاب لزوم حجاب هرچند مبنی بر نیازهای برون مجموعه‌ای آستانه بود، اما جایگاه فرهنگی بدایع‌نگار عامل مهمی محسوب می‌شد تا روند چاپ کتاب از سرعتی بیشتر و توأم با مساعدت احتمالی تولید باشد. بدایع‌نگار در صفحه آغازین با قلمی به رنگ دیگر (دارای تاریخ ۱۳۴۲ ق) اشاره به وقف این اثر به کتابخانه آستانه دارد و در پایین صفحه مهر ریاست معارف خراسان (احتمالاً حامی و تأییدکننده محتوایی)، قابل‌مشاهده است (Badaye'nagar, 1913, p. 36). از این‌رو، حمایت رجال فرهنگی برخوردار از جایگاه اجتماعی همچون بدایع‌نگار (ریاست اداره فرهنگ و اوقاف و فواید عامه خراسان) گامی مؤثر در تأیید چاپخانه آستانه به‌عنوان مرکزی فرهنگی در مشهد و ترغیب دیگر اهالی فرهنگ برای حمایت و یا همکاری با این چاپخانه بود.

مجاوران و زائرین دارای رویکرد علمی-مذهبی

رویکرد مذهبی، وجه غالب شهر مشهد در دوره قاجار بود و این شهر به‌عنوان یکی از پایگاه‌های اصلی مذهب تشیع شناخته می‌شد. از این رو، شخصیت‌های مذهبی نقشی اساسی در آن ایفا می‌کردند و بخش عمده جمعیت شهر را طلاب علوم دینی تشکیل می‌دادند (Anet, 1989, p. 161؛ Vambéry, 1993: 268). جمعیت ساکن مشهد در اواخر دهه ۱۲۵۰ ق کمتر از چهل هزار نفر، در دهه ۱۲۷۰ ق و ۱۲۸۰ ق حدود شصت هزار نفر، در اواخر دهه ۱۳۱۰ ق چهل و پنج هزار نفر و در اوایل دهه ۱۳۲۰ ق چهل هزار نفر ذکر شده است (Burnes, 1994, p. 59؛ Khanykov, 1996, p. 111؛ Schindler, 1977, p. 201). با توجه به ماهیت مذهبی این شهر، تقاضای فزاینده‌ای از سوی جمعیت آن برای تهیه آثاری در حوزه مباحث فرهنگی-مذهبی وجود داشت. افزون بر مجاوران، حضور گسترده زائران نیز از جمله موضوعاتی است که از دوره صفویه و به‌واسطه رسمیت یافتن تشیع در ایران، به‌صورت جدی آغاز شد و تداوم یافت؛ چنان‌که پس از زیارت کربلا، مشهد بیش از همه به‌عنوان زیارتگاهی مقدس مورد توجه قرار داشت. (Pollock, 1989, p. 230؛ Fazel Bastami, 2013, p. 92).

این جریان در دوره قاجار مشهود و حتی در سفرنامه‌های غیر ایرانی بازتاب یافت. یک سیاح اسکاتلندی در ۱۲۲۷ ق به حضور گروه‌های گسترده زائرین اشاره (Fraser, 1985, p. 305, 327) و یک شاهد روسی در اواخر دهه ۱۲۷۰ ق چنین گزارش می‌دهد: «تعیین تعداد دقیق زائرانی که هر سال به مشهد سفر می‌کنند، به علت تغییر این رقم در هر سال و نیز آزادی فوق‌العاده زائران در ورود به این شهر غیرممکن است، اما اگر آنچه برایم گفته شده است درست باشد و هر روز در آشپزخانه حضرتی ۱۵۰ باتمن مشهد یعنی ۷۵۰ کیلو برنج پخته و میان زائران مستحق توزیع شود، می‌توان گمان برد که میزان ورود و خروج زائران بیش از ۵۰ هزار نفر در سال است» (Khanykov, 1996, p. 111-112). یک شاهد عینی در حدود ۱۲۷۷ ق چنین به شرح حضور زائرین داخلی و خارجی پرداخته است، «اجتماع مردمی که نماینده همه‌گونه نژاد آسیایی و پیرو مذهب شیعه هستند، جالب‌ترین ویژگی

نماند [مؤلف ...] باوجود بی‌بضاعتی آنچه از مازاد معیشت خود صرفه‌جویی نموده و به امر معیشت و اساس البیت و لباس خود به‌سختی گذرانیده و به‌قدر مایحتاج و قوت لایموت خود زیاده‌تر مخارج نموده، نتیجه سرمایه عمر خود را به چند جلد کتاب اخبار قرار داده که به نظر رسیده به‌قدر هفتصد تومان مخارج نمودند کتاب *مقات‌الایقان* را به طبع رسانیدند که بعضی را مجانی به مؤمنین و مسلمین و برداران دینی از علما و فضلا دادند. دو بار کتاب *روض‌الجنان* را به طبع رسانیدند مشتمل به سی جزو و به همین صفت دادند. دیگر کتاب *مقات‌الصبيان* را مبلغی مخارج کردند و از برای تحصیل و تنبیه برادران دینی به همین صفت دادند [...]» (Ganjavi Isfahani, 1907, pp. 1/2). همچنین در صفحات پایانی ذریعه *الرضویه* مؤلف چنین آورده است:

«[...] بعضی از این جلدها شد قسمت ارباب فضل

برخی از این نسخه وقف عام چون اوقاف شد

بعضی از بهر صدیقان داد از فرط و داد

پاره‌ای زینت میان خانه اصناف شد [...]»

(Mirzayeh Gohari, 1903, p. 216)

در نمونه دیگر، در یادداشت آغازین *مزامیر الاولیاء* به‌وضوح اشاره شده است: «[...] یک‌صد جلد از همین کتاب را بعد از اتمام مجاناً و بلاعوض به طلاب علوم دینی و سایر واعظین و ذاکرین ائمه طاهرین داده از برای نشر اخبار و احکام شریعت مطهره خیرات شد و ثواب این امر خیر از برای روح پرفتوح فرزند کربلایی حسین مزبور مرحوم مغفور آخوند و ملا ولی‌الله غفرالله له باشد و باقی مجلدات کتاب را به قیمت عادلانه به مصرف فروش رسانید» (Ganjavi Isfahani, 1907, pp. 1/1). آنچه مشهود است، توجه به نذر، خیرات و وقف کتاب ازجمله موضوعاتی بود که با تأسیس چاپخانه آستانه موردتوجه اقشار گوناگون قرار گرفت. این جریان زمینه‌ای بود تا افراد برخوردار از چنین انگیزه‌ای با سرمایه‌گذاری مالی و یا اهدای بخشی از آثار تولیدی، زمینه لازم برای چاپ کتاب و متعاقباً تسریع در فعالیت و افزایش آثار تولیدی در چاپخانه آستانه را فراهم آورند.

([SAKMAQ, 24032, p. 19; 23983, p. 3;](#))
 (.[23779, p. 51; 23778, pp. 20-21; 23609, p. 5](#))
 علاوه بر این، گروهی دیگر از مسافران به مشهد که بخشی از
 زائرین دائمی را تشکیل داده و گاه برای مدتی طولانی در این
 شهر اسکان داشته‌اند، بی‌شک عالمان علوم دینی و طلاب
 بودند که دلیل اصلی آن تدریس و تحصیل در مدارس مشهد
 بود^۱، چراکه در دوره قاجار مدارس فراوانی در این شهر به
 علوم دینی و آموزش طلاب اختصاص داشت
 (Schindler, 1977, p. 202). از این رو، بر اساس رویکرد
 مذهبی و مجاوران و زائرین فراوان این شهر، دریافت می‌گردد
 که مبنی بر نظام عرضه و تقاضا در ساختاری فرهنگی، تولید
 و انتشار کتاب‌هایی با درون‌مایه مذهبی (عمومی و
 تخصصی)، با استقبال همراه بود و سود حاصل از فروش را
 می‌توان یکی از دلایل سرمایه‌گذاری و متعاقباً محرک در زمینه
 فعالیت چاپخانه سنگی آستانه برشمرد؛ چاپخانه‌ای که
 اطلاعاتی از حمایت مالی مستقیم مجموعه آستانه از آن در
 دسترس نیست.

کتابفروشان

با آغاز فعالیت چاپ در ایران، بسیاری از تجار و سرمایه‌داران
 دریافتند که این صنعت می‌تواند منبعی سودآور باشد. از
 این رو، قشری با عناوینی همچون «کتابفروش»، «تاجر
 کتابفروش» و «کتابچی» در میان دست‌اندرکاران حوزه کتاب
 ظهور کردند که سرمایه‌گذاری و توزیع کتاب‌ها را بر عهده
 داشتند. یکی از ابتدایی‌ترین روش‌های توزیع، مراجعه
 مستقیم متقاضیان به محل چاپخانه بود و در بسیاری از
 کتاب‌های چاپ‌شده در سال‌های نخست، محل توزیع و
 خرید دقیقاً همان چاپخانه ذکر شده است. بر این اساس،
 کتاب‌های چاپی نخست بیش از همه در میان ساکنان همان
 شهر توزیع می‌گردید. پس از مدتی، چاپخانه‌داران دریافتند
 که برای توزیع بهتر تولیداتشان باید از ظرفیت‌های سایر
 شهرها نیز بهره ببرند. از این رو، مکان‌های پرتدد دیگر شهرها
 همچون کاروانسراها، تیمچه‌ها، حوزه‌های علمیه و مقابل
 درب مساجد را برای عرضه عمومی آثار انتخاب کردند. در این

را به خیابان‌ها که آکنده از تپش ولولۀ زندگی است، می-
 بخشد. به هرجا که نگاه کنی، البسه رایج در ایران و تمام شرق
 آسیا را می‌بینی [...] سنی‌ها و ترکمن‌ها و ازبک‌ها [...] [Vambery,](#)
 268 (1993, p. 268). از میزان حضور زائرین در اواخر دهه
 ۱۳۱۰ ق چنین گزارش شده است که «هرساله صد هزار نفر
 زوار به مشهد می‌روند و درهرحال بین پنج هزار و شش هزار
 نفر زوار همیشه در این شهر حضور دارند» ([Curzon,](#)
 1/228 (2001, p. 1/228) که شامل «افغان‌های سیاه‌چهره و
 ازبک‌های خوش‌قیافه و عرب‌های ثروتمند و بومی‌های
 بی‌تمدن و تجار هندی و زاهدان قفقازی و ترک و تاتار و مغول
 و تاجیک هستند» ([Curzon, 2001, pp. 1/216](#)). مبنی
 بر گزارش تحف اهل بخارا در اوایل دهه ۱۳۲۰ ق، همواره دو
 هزار زائر غریبه در شهر اسکان داشته ([Mirza 'Abd al-](#)
 167 (Raouf, 1990, p. 167) و به روایت یک سیاح فرانسوی
 «هرسال به‌طور متوسط پنجاه هزار نفر زائر از داخل و خارج
 ایران برای زیارت آستانه به مشهد می‌آیند»
 (Dallemagne, 1956, p. 618).

با این حال، مبنی بر اطلاعات برجای مانده، از منظر پراکندگی
 جغرافیایی درون‌مرزی و برون‌مرزی، از اکثر شهرهای ایران
 زائرین حضور یافته و در عرصه برون‌مرزی به زائرینی از ایروان،
 نخجوان، بادکوبه، قره‌باغ، آسیای میانه و ترکستان،
 هندوستان، افغانستان، مصر، شامات، بحرین، لبنان و عراق
 اشاره شده است ([SAKMAQ, 62480, p. 1;](#))
 25065, pp. 1-4; 25035, p. 1; 24300, pp. 3-11;
 24232, pp. 12-40; 23939, pp. 3-7; 23871, pp.
 8-30; 23800, pp. 5-20; 23710, pp. 129-133;
 23791, pp. 40-74; 23394, pp. 1-2; 16611, p.
 1-4 Iran, 1881, pp. 498/2; 7; 14473, pp. 1-4
 1885, pp. 609/3; 1887, pp. 639/3). همچنین، به
 زائرینی اشاره شده است که در مشاغل مذهبی فعال و به
 مشهد سفر کرده‌اند، از جمله ائمه جماعت شهرهای مختلف
 و بستگان آنان، مداحان و روضه‌خوانان، تعزیه‌گردانان،
 شبیه‌خوانان و خادمان امام‌زادگان دیگر شهرها

۱. شاهدهی عینی در اواخر دوره قاجار چنین آورده است: «مدارس بزرگ و معروف مشهد تعداد آن‌ها به شانزده عدد می‌رسد. در همه این مدارس
 مدرسین روحانی برای طلاب تدریس می‌نمایند و نه تنها علوم مذهبی بلکه علوم عقلی و منطقی را نیز به آن‌ها می‌آموزند [...] مجموعاً در این مدارس
 هزار و دویست طلبه از همه ایالات و همچنین تعدادی از هند و تبت نیز مشغول تحصیل هستند» ([Sykes, 1994: 259-260](#)).

(Raquem Mashhadi, 1877, p. 52)

گویا بازارهای مشهد^۱ مکانی مناسب برای عرضه کتاب بود، چنانکه مجدالادباء در دیباچه تسلیه/العباد اشاره می‌کند که برای تهیه نسخه اصلی کتابی در بازار مشهد به جست‌وجو پرداخته و پس از مراجعه به چند کتابفروشی با این پاسخ روبرو شده است که «در دارالخلافة به طبع آورده‌اند و برای ما روانه نکرده‌اند» (Shahid Sani, 1903, p. 4).

ملا میرزا محمد کتابفروش، مشهور به مقدس کتابفروش، از اولین کتابفروشان شناخته‌شده مشهد^۲ در دوره قاجار است^۳. او به‌عنوان حامی مالی دو اثر چاپخانه آستانه (نجاه/العاصین و هشت کتاب) معرفی شده است. دکان کتابفروشی او در مجاورت سقاخانه طلا صحن عتیق (کهنه) بود (Unknown, 1905: 1). پس از انتشار اللؤلؤه/الغالیه فی اسرار الشهاده، طی اعلانی در روزنامه ادب مورخه ۱۰ صفر ۱۳۱۹ ق چنین ذکر شده: «[...] محل فروش در صحن عتیق حجره جناب مقدس. هرکه طالب خریداری باشد، بدانجا رجوع نماید» (Adab, 1901, p. 23/179). پس از انتشار تاریخ حالات والاحضرت/امیر عبدالرحمن خان طی اعلانی در روزنامه ادب مورخه ۱۰ ربیع‌الثانی ۱۳۱۹ ق چنین آمده است: «اینک کتاب مزبور که دارای عکس خود آن مرحوم می‌باشد در حجره جناب آقا میرزا محمد مقدس کتابفروش به قیمت جلدی یک تومان جلد کرده به فروش می‌رسد» (Ibid: 4/29). پس از او می‌توان به مشهدی نوروزعلی کتابفروش اشاره کرد که دکان آن درب مسجد گوهرشاد (در میان بازار)^۴ قرار داشت^۵ و طی اعلان ۴ شوال

امکان، هنوز مغازه‌ای مستقل با عنوان کتابفروشی وجود نداشت و کتاب‌ها برای فروش، بیشتر در اختیار صاحبان مغازه‌هایی قرار می‌گرفت که به تجارت کالاهای ضروری اشتغال داشتند. (Gholami Jaliseh, 2011, pp. 247-249). هرچند اطلاعات گسترده‌ای در زمینه وجود بازار کتابفروشان در مشهد وجود ندارد، اما چنین به نظر می‌رسد که خرید و فروش کتاب در بازارهای مشهد رواج داشت. راقم‌مشهدی در بخشی از منتخب‌القصاید ضمن مدح حاجی میرزا ذبیح‌الله مجتهد و فرزند او محمدرضا، چنین آورده است:

«[...] آمده راقم مدّاح درین عید سعید
تا زَند بوسه به‌پای پدر و دستِ پسر—
که به دستِ پدر از نظم دهد عقدِ لال
که به‌پای پسر— از نثر دهد پاشِ دُر
می نخواهد ز پدر حال به‌جز صُره سیم^۱
می نجوید ز پسر— نیز به‌جز بدرة زَر^۲
تا بگیرد زَر و فی‌الحال به بازار رود
بخرَد آنچه کتابی که درآید به نظر
زانکه آن را نبُود عشقی جز عشقِ کتاب
زانکه او را نبُود کاری جز کسبِ هنر

۱. مرورید سرخ.

۲. کیسه‌ای از نقره.

۳. کیسه‌ای از زَر.

۴. بازارهای مشهد در دوره قاجار عبارت بود از: ۱. بازار زنجیر، ۲. بازار سرشور، ۳. بازار وزیر نظام، ۴. بازار سنگ‌تراش‌ها، ۵. بازار حضرتی، ۶. بازار ساعت (Mahwan, 2000: 48-51).

۵. نخستین اطلاعات در رابطه با کتابفروشان مشهد در دوره قاجار بر اساس آمار زین‌العابدین میرزای قاجار بین ۱۲۹۶-۱۲۹۵ ق است. او از افرادی به نام آقا محمد و محمدصادق به‌عنوان کتابفروش، ساکن در محله سراب نام برده است، اما اطلاعاتی از موقعیت مکانی فعالیت آنان در دست نیست (Qajar, 2003: 104, 107).

۶. از دیگر گروه‌های عرضه‌کننده کتاب در مشهد می‌توان به دوره‌گردهای کتابفروش اشاره کرد، گویا آنان، پس از خرید کتاب‌هایی با قیمتی پایین‌تر از قیمت مندرج در کتاب، از شهری به شهر دیگر سفر و در بازارهای عمده هر شهر برای مدتی توقف و به عرضه کتاب‌ها می‌پرداختند.

۷. در مواردی به قرارگیری کتابفروشی او در صحن عتیق اشاره شده است (Toos, 1910: 57/4).

۸. گویا او برای تهیه جدیدترین آثار انتشار یافته و یا تأمین سفارش مخاطبان، به تهران سفر می‌کرد (Tarbiat, 1905: 380/1995).

جدیده به قیمت مناسب موجود است» (Unknown, 1, p. no date).

همچنین، در سال‌های آغازین ۱۳۴۰ ق، کتابخانه زوار به‌عنوان محل عمده عرضه کتاب با قیمت بسیار نازل معرفی شده است (Heravi, 1922, p. Back cover of the book). نوروزعلی طهرانی مدیر کتابخانه زوار علاوه بر فروش کتاب‌های تولیدی در مشهد و شهرهای مختلف، گاه مسئولیت عرضه کتاب‌های تولیدی در کشورهای همسایه به‌ویژه بمئی را عهده‌دار بود (Tajli Sabzvari, 1928, pp. 146-147). علاوه بر این، تأسیس کتابفروشی از سوی افراد غیربومی نکته‌ای است که از اواسط دوره حیات چاپ سنگی در مشهد گسترش یافت. به‌عنوان نمونه می‌توان به درخواست علوم و معارف خراسان در زمینه چاپ کتاب‌های درسی در مشهد اشاره کرد که در پاسخ ارسالی از سوی وزارت معارف و فواید عامه به حضور کتابفروشان اشاره گردیده که به مشهد سفر و مشغول به قبول سفارش و تهیه کتاب‌های موردنیاز مخاطبان هستند (1- pp. SAKMA, 297/27572).

چنین به نظر می‌رسد که گاه کتاب‌های چاپخانه آستانه در مکان‌هایی غیر از کتابفروشی‌ها عرضه می‌شد که می‌توان آن را نشانه‌ای از عدم شکلگیری کتابفروشی به معنای نوین تا پس از دوره پهلوی اول دانست. به‌عنوان نمونه در یادداشت حاشیه صفحه پایانی اکسیر الاخبار للاخبار الابرار ذکر شده است: «هرکس طالب خریدن و خواندن باشد در درب دکان کربلایی محمدحسین بقال در جنب دکان مرحوم مغفور حاجی ملا احمد صراف در میان بست پایین‌خیابان ابتیاع نماید» (Husayni Ardakani, 1892, p. 276). همچنین در مواردی توزیع و فروش کتاب‌های چاپخانه سنگی آستانه علاوه بر مشهد در سایر شهرها در جریان بود، چنانکه در حاشیه صفحه آغازین بحر الفوائد چنین آمده است: «قیمت کتاب: در ارض اقدس رضوی جلدی پنج تومان و در سایر بلاد داخله و خارجه به اضعاف کرایه و مخارج است» (Mohajer Heravi, 1906, p. 1). همچنین مؤلف ذریعه‌الرضویه درباره گستره توزیع اثر خود چنین آورده است:

۱۳۱۹ ق محل فروش قرآن‌های ممتاز، در اعلان ۲ ذی‌القعدة ۱۳۱۹ ق محل فروش عیون/اخبارالرضا^(۱) و نقد الرجال (رجال میرمصطفی) و در اعلان ۲۷ ربیع‌الاول ۱۳۲۵ ق محل فروش کتاب‌های چاپ سربی انتشار یافته در مشهد همچون منتظم احمدی اثر بدایع‌نگار بوده است (Adab, 1901, pp. Chaman, 1916, pp. 65/4; 4/31, 8/62).

بخشی از کتابفروشان همچون میرزا محمدجواد کتابفروش مشهدی، کربلایی غلامحسین کتابفروش و میرزا نصرالله در مجاورت مسجد گوهرشاد مشغول به فعالیت بودند و سید احمد صفاف در بازار ساعت و میرزا علی‌اکبر کتابفروش و شیخ احمد تاجر کتابفروش در مجاورت حرم فعالیت داشتند (Fayz al-Islam; Hadis kasaa, 1904, p. 16; Tabrizi, 1923, pp. 2/1; Isfahani, 1927, p. 44; Vaez, 1927, p. 170). حاجی مجیری، دیگر کتابفروش مشهد بود. در پایان زیارتنامه چاپخانه علمی چنین آمده است: «کتاب دستورات/اسلامی سه تومان، کتاب حقیقت السعاده با کتاب ریاض الجنان و کتاب تاریخ الاثمه در یک جلد سه تومان نزد کتابفروش‌ها و عمده‌فروشی این کتاب‌ها در مشهد دم بست^۱ پایین‌خیابان تجارتخانه حاجی مجیری موجود است. طالبین مراجعه فرمایند» (Unknown, no date, p. 1).

کتابفروشی فردوسی از دیگر مراکز عرضه کتاب در اواخر دوره قاجار بود^۲. به‌عنوان نمونه، در صفحه پایانی مولودنامه حضرت رسول^(ص) این موضوع قابل مشاهده است: «محل فروش بست بالاخیابان کتابفروشی فردوسی. در این کتابفروشی که از مهم‌ترین کتابفروشی‌های خراسان است همه‌گونه کتب قدیمه و جدید و کلاسیک و فرانسه و السنه دیگر و لوازم‌التحریر موجود و هرگونه سفارشی از ولایات قبول می‌شود و انجام داده می‌شود» (Unknown, 1899, p. 16). همچنین در صفحه آغازین یک زیارتنامه از سوی میرزا نصرالله مهرخوان چنین آمده است: «مشهد مقدس. صحن کهنه. کتابخانه فردوسی سعادت‌یار. مخفی نماند که در این کتابخانه مقدس فردوسی سعادت‌یار، کلیه کتب قدیمه و

۱. اصطلاح بست شامل مکانی پیرامون صحن‌ها و حرم است.

۲. برای اطلاع بیشتر در زمینه کتابفروشی‌های متأخر مشهد، ر.ک: (Shafi'i Kadkani, 2008: 2/22, 25, 28).

محسوس از سایر مراکز فرهنگی آستان قدس، به‌ویژه کتابخانه، به دلیل نوظهور بودن و موضع‌گیری‌های احتمالی در برابر آن، تا حد زیادی به‌طور مستقل فعالیت می‌کرد. در این میان، حمایت مطلوب درون‌مجموعه‌ای از آن صورت نپذیرفت و متعاقباً، تحت تأثیر شدید تحولات خرد و کلان سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی قرار گرفت که نتیجه آن، عدم انتشار مستمر و پرشمار آثار در طول دوران فعالیت بود.

Resources

Abadianian, H. (2011). *World War I until the coup*. Institute of Political Studies and Research.

Abolbashari, P. (2016). Analysis of the history of the offerings of Astan Quds Razavi from Safavid to Qajar. *Shia Studies*, (59), 7–28 [Persian].
https://www.shiitestudies.com/article_32812.html

Afzal al-Molk, G. (1982). *Afzal al-Tawarikh* (M. Ettehadieh, Ed.). History of Iran.

Afzal al-Molk, G. (2010). *Zafarname 'Azodi* (M. R. Qasabian, Ed.). Ansar.

Alizadeh Birjandi, Z. (2013). The position of guardianship and factors affecting the performance of the guardians of Astan Quds Razavi in the Qajar era. *Journal of Iranian Islamic Period History*, (6), 139–165 [Persian].
https://tuhistory.tabrizu.ac.ir/article_1932.html

Amin al-Dawlah, Ali. (1966). *Political memoirs of Mirza Ali Khan Amin al-Dawlah*. Edited by Hafez Farmanfarmayan. Tehran: Iran.

Amin al-Dawlah, Farrukh Khan. (1979). *Collection of documents and documents of Farrukh Khan Amin al-Dawlah*. Edited by Karim Esfahanian. Tehran: University of Tehran.

Arasteh, M. (2011). Investigation of the characteristics of the printed books of Astan Quds Razavi lithography. *Shamse*, (12–13), 1–43 [Persian].
https://shamseh.aqr-libjournal.ir/article_50376.html

«[...] طبع آمد در جوارِ بوالحسن هشتم امام

منتشر—وانگاه در اطرافِ و در اکناف شد»

(Mirzayeh Gohari, 1903, p. 216)

نتیجه‌گیری

با ورود چاپ سنگی به ایران، نخست تبریز و تهران و سپس سایر شهرها از این صنعت نوظهور در عرصه تولیدات فرهنگی، با محوریت کتاب، بهره‌مند شدند. نخستین چاپخانه مشهد در سال ۱۲۹۴ ق در حریم رضوی تأسیس گردید و طی پنجاه سال فعالیت، ۲۸ عنوان کتاب منتشر کرد. در این میان، یکی از موضوعات حائز اهمیت، بررسی آثار تولیدی با رویکرد سال‌شمارانه است؛ زیرا تناوب میان وقفه و پویایی در تولید آثار، ویژگی مشهود چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی به شمار می‌رود. با وجود آنکه این صنعت در کانون‌های آغازین چاپ سنگی ایران (تبریز و تهران) به سرعت رشد کرد و با استقبال اقشار گوناگون روبه‌رو شد، اما در مشهد، قبض و بسط‌هایی در سال‌های فعالیت آن قابل مشاهده است. از جمله عوامل انفعالی می‌توان به نگرش و تغییرات پی‌درپی متولیان، تنش‌های سیاسی، نظامی و اجتماعی (در سطوح محلی، ملی و بین‌المللی) و جدال سنت و تجدد اشاره کرد که در این میان، تأثیرگذارترین عامل به دیدگاه فرهنگی متولیان مربوط می‌شود؛ چه آنکه غالب متولیان در دوره‌های کوتاه تولید خود، اغلب در پی منافع شخصی بودند و برنامه منسجمی برای سامان‌دهی ساختار و سازوکار چاپخانه نداشتند. در نقطه مقابل، عوامل محسوس و نامحسوسی بر روند تسریع انتشار کتاب تأثیرگذار بودند. از جمله این عوامل می‌توان به نگرش مثبت برخی متولیان به نیازهای فرهنگی درون‌مجموعه‌ای و برون‌مجموعه‌ای آستان قدس، حمایت علما و صاحبان قدرت سیاسی و فرهنگی، سنت‌های نذر، خیرات و وقف کتاب، حضور مجاوران و زائران با رویکرد علمی-مذهبی و فعالیت کتابفروشان اشاره کرد. با این حال، عوامل محرک در مقایسه با عوامل انفعالی ضریب تأثیر کمتری داشتند، اما تداوم حیات چاپخانه را تا حدودی ممکن ساختند. در مجموع، چنین برداشت می‌شود که این چاپخانه با گسستی

- Kermani, N. al-I. (1978). *The history of the awakening of Iranians* (Vol. 1). Agha.
- Kazemzadeh, F. (1992). *Russia and England in Iran* (M. Amiri, Trans.). Ketabhayeh Jibi.
- Khanykov, N. V. (1996). *Memoire sur la partie me'ridionale de l'Asie centrale* (A. Yaghmai & A. A. Baignah, Trans.). Astan Quds Razavi.
- Khormoji, M. J. (1984). *Haqhayegh Al-Akhbar Naseri* (H. Khadivjam, Ed.). Ney.
- Kosogovskii, V. A. (1976). *Memories of Colonel Kosogovskii* (A. Jali, Trans.). Simorgh.
- La'l Shateri, M. (2022a). Convergence and divergence among active artists of Astan Quds Razavi and lithography of the institution (Case study: Scribes). *Documentary and Archival Studies Research*, (1), 45–67 [Persian]. <https://doi.org/10.30481/psa.2022.155354>
- La'l Shateri, M. (2022b). Delving into lithographic technique in the Qajar period based on Mīrzā 'Alī-Qulī Khuī's illustration: Basic requirements, technical features and executive factors. *Journal of Manuscript Studies*, (1), 203–230 [Persian]. <https://doi.org/10.30481/jms.2022.158902>
- La'l Shateri, M. (2022c). The first printed book in Mashhad (Muntakhab al-Qasāyed, 1294 AH). *Journal of Greater Khorasan*, (47), 63–86 [Persian]. <https://doi.org/10.22034/jgk.2022.308583.0>
- Lambton, A. K. S. (1996). *Qajar Persia: Eleven studies* (S. Fasihi, Trans.). Javdan Kherad.
- Mahdavi, A. H. (1990). *The history of Iran's foreign relations from the beginning of the Safavid era to the end of World War II*. Amir Kabir.
- Mahwan, A. (2000). Historical history of the old market of Mashhad. *Khorasan Research*, (6), 569–39 [Persian].
- Mirza 'Abd al-Raouf, S. al-D. (1990). *Tohf Ahle Bukhara*. Bo'ali.
- Mirza Golpayegani, H. (1999). *History of printing and printing house in Iran*. Golshan.
- Anet, C. (1989). *Feuilles persanes* (I. Purushani, Trans.). Moin.
- Azari, A. (1965). *The uprising of Colonel Mohammad Taqi Khan Pasian in Khorasan*. Safi Ali Shah Press Company.
- 'Atarodi, Azizullah. (1992). *History of Astan Quds Razavi*. Vol 2. Tehran: 'Atarod.
- Churchill, G. (1990). *Biographical notices of Persian statesmen and notables* (G. Mirza Saleh, Trans.). Zarin.
- Curzon, G. N. (2001). *Persia and the Persian question* (Vols. 1–2; G. A. Vahid Mazandarani, Trans.). Elmi va Farhangi.
- Dallemagne, H. R. (1956). *Travelogue from Khorasan to Bakhtiari* (A.-M. Farahvashi, Trans.). [Publisher not stated].
- Babazadeh S. (1999). *History of printing in Iran*. Tahori.
- Bamdad, M. (1992). *Biography of Iranian men* (Vols. 1–3). Zovar.
- Bayat, K. (1986). *Khorasan revolution*. Institute of Research and Cultural Studies.
- Burnes, A. (1994). *Alex Burnes travels* (H. Soltanifar, Trans.). Astan Quds Razavi.
- Ehtesham Kavianian, M. (1975). *Shams Al Shams*. [Publisher not stated].
- E'temad al-Saltaneh, M. H. (1995). *Al-Moaser av Al-Asar (forty years of Iran's history)* (Vol. 2; I. Afshar, Ed.). Asatir.
- E'temad al-Saltaneh, M. H. (2000). *E'temad os-Saltaneh diaries newspaper* (I. Afshar, Ed.). Amir Kabir.
- Fazel Bastami, N. A. (2013). *Ferdows al-Tawarikh* (S. H. Seyyedi, Ed.). Islamic Research Foundation.
- Fraser, J. B. (1985). *Ferzer's travelogue* (M. Amiri, Trans.). Tos.
- Gholami Jaliseh, M. (2011). *History of lithography in Isfahan*. Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Council.
- Karbalaii, H. (1982). *Regi contract (history of tobacco monopoly)*. Mubarezan.

- Sassani, K. M. (n.d.). *Qajar period politicians*. Hedayat.
- Sepehr, M. T. (1998). *Naskh al-Tawarikh (History of Qajariyah)* (Vol. 3; J. Kianfar, Ed.). Asatir.
- Sepehr, A. H. (2007). *Merat al-vaqay Mozafari* (Vol. 1; A.-H. Nawai, Ed.). Miras Maktoob.
- Schindler, A. H. (1977). *Khorasan travelogue (three travelogues of Herat, Marv, Mashhad)* (Q. Roshani, Ed.). Tos.
- Shabli, A. (2002). *History of Muslim education* (M. H. Saket, Trans.). Farhang Islami.
- Shafi'i Kadkani, M. R. (2008). "Mashhad and bookstores fifty years ago." *Bookstore*, 2. [Publication details incomplete; source information retained as provided.]
- Shamim, A. A. (2010). *Iran during the Qajar dynasty*. Behzad.
- Shcheglova, O. P. (2009). *History of lithography in Iran* (P. Manzavi, Trans.). Mo'in.
- Sykes, P. M. (1957). *Travelogue of General Percy Molesworth Sykes* (H. Saadat Noori, Trans.). Ibn Sina.
- Sykes, P. M. (1994). *The glory of the Shia world* (M. Mousavi, Trans.). Golshan.
- Vambery, A. (1993). *The life and travels of Vambery* (M. H. Arya, Trans.). Elmi va Farhangi.
- Yate, C. E. (1986). *Travelogue of Khorasan and Sistan* (Q. Roshani, Trans.). Yazdan.
- Lithography**
- Aiti Qaini M. B. (1908). *Akfa al-Makaed va Aslah al-Mafased*. Astan Quds Razavi.
- Ansari, M. (1878). *Resaleh Masaleh*. Astan Quds Razavi.
- Ansari, M. (1912). *Resaleh Masaleh*. Astan Quds Razavi.
- Badaye'nagar, F. (1913). *Lozome Hejabe Namos*. Astan Quds Razavi.
- Bahaei, M. (1878). *Al-Bahr al-safi fi Sharh al-Vafi be Zamimeh Dabestan al-Sho'ara*. Astan Quds Razavi.
- Mirnia, S. A. (1988). *Events in eastern Iran during the Qajar period*. Parsa.
- Mo'ayyer al-Mamalek, D. A. K. (2011). *The nobles of the Nasrid era*. Tarikh Iran.
- Molavi, A. H. (1974). *Draft endowments of Astan Quds Razavi* (Vol. 3). Astan Quds Razavi.
- Modares Razavi, M. T. (1999). *Chronicle of the events of Mashhad in the 5th to 13th centuries* (I. Afshar, Ed.). Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation..
- Motamen, A. (1969). *History of Astan Quds*. Bank Meli.
- Mostofi, A. (1992). *Description of my life* (Vols. 1-2). Zovar.
- Najafzadeh, A. (2012). Fazlollah Badaye'nagar, a pioneer in the endowment of the press. *Documentary and Archival Studies Research*, (1), 198-209 [Persian]. https://docs.aqr-libjournal.ir/article_141591.html
- Navaei, A.-H. (1956). *Iranian governments from the beginning of constitutionalism to the ultimatum*. Babak.
- Navaei, A.-H. (1998). *Documents of Mirza Abdul Wahab Khan Asif al-Doulah*. Institute of Contemporary History Studies. Parwan, B. (2008). *Reji in Mashhad*. Sokhon Gostar.
- Pollock, J. E. (1989). *Iran and Iranians* (K. Jahandari, Trans.). Kharazmi.
- Qajar, Z. al-Abidin. (۲۰۰۳). *Nufuse Arze Aqdas*. Edited by Mehdi Sidi. Mashhad: Mehban.
- Razavi, M. B. (1973). *Shajareh Taibeh: In the genealogy of the Sadat Alaviyyah Razaviyyah dynasty* (S. M. T. Madras Razavi, Ed.). National Library.
- Rukn al-Dawlah, M. T. (1977). *Rokn al-Dawlah's travelogue to Sarakhs* (M. Golban, Ed.). Sahar.
- Salur, Q. M. (1997). *Diary of 'Ain al-Saltaneh newspaper (Qahraman Mirza Salur)* (Vol. 2). Asatir.

Qazvini, A. al-Q. ibn H. (1909). *Nahve Dabestanian*. Astan Quds Razavi.

Ganjavi Isfahani, S. M. B. (1907). *Mazamir al-Olia* (Vols. 1–2). Astan Quds Razavi.

Mashhadi, M. T. (1899). *Alfiyyah Tabiyyah*. Astan Quds Razavi.

Mashhadi Bokharayi, Z. (1892). *Najah al-Aasin*. Astan Quds Razavi.

Malek al-Hokama, H. (1896). *Resaleh Ta'onieh*. Astan Quds Razavi.

Mohajer Heravi, M. Y. (1906). *Bahr al-Favaed (Koliati Riyazi)*. Astan Quds Razavi.

Mirzayeh Gohari. (1903). *Zari'eh al-Razaviyyah*. Mashhad: Astan Quds Razavi.

Unknown. (no date). *Ziyertnameh Hazrat 'Ali bin Musa al-Reza (a.s.)*. Mashhad: Elmi.

Unknown. (1899). *Molodnameh Hazrate Rasol (PBUH) ba Zemimeh Doay 'Akasheh*. Mashhad: Unknown publisher.

Unknown. (1905). *Hasht Ketab*. Mashhad: Astan Quds Razavi.

Unknown. (1906). *Haft Ketab*. Mashhad: Astan Quds Razavi.

Unknown. (1930). *Ziyertnameh Imam Reza (a.s.)*. Mashhad: Ferdowsi.

Unknown. (1933). *Monajatnameh*. Mashhad: Unknown publisher.

Vaez, G. (1927). *Makhzan al-Ash'ar fi Masaeb ve Managheb Aemeh Athar (a.s.)*. [Publisher not stated].

Heravi, M. H. (1922). *Sarfe Motevaseteh*. Sa'adat.

Documents

SAKMA (National Library of Iran)

۲۹۷/۲۷۵۷۱

SAKMAQ (The organization of Libraries, Museums and Documents Center of Astane Qudse Razavi)

،۱۷۲۶۰ ،۱۷۲۰۰ ،۱۷۱۶۰ ،۱۶۶۱۱ ،۱۴۴۷۳ ،۹۵۷۲ ،۲۳۳۳۱ ،۱۹۰۴۰ ،۱۹۰۳۵ ،۱۷۷۲۷ ،۱۷۵۶۵ ،۱۷۴۱۴ ،۲۳۷۹۱ ،۲۳۷۷۹ ،۲۳۷۷۸ ،۲۳۷۱۰ ،۲۳۶۰۹ ،۲۳۳۹۴ ،۲۴۲۳۲ ،۲۴۰۳۲ ،۲۳۹۸۳ ،۲۳۹۳۹ ،۲۳۸۷۱ ،۲۳۸۰۰

Tabrizi, A. (1923). *Dastore Shargh* (Vol. 2). [Publisher not stated].

Tajli Sabzvvari, R. (1928). *Tajadodnameh*. Mozafari.

Juhari, M. A. (1911). *Tufan al-Buka' fi Maqatil al-Shuhada*. Astan Quds Razavi.

Jasur, M. A. (1893). *Surur al-Momanin*. Astan Quds Razavi.

Hayiri Mazandarani, Z. A. (1893). *Zhakhyra al-Maeed*. Lithograph of Astan Quds Razavi.

Hadis kasaa. (1904). Mashhad: Mirza Agha Tehrani.

Husayni Ardakani, H. (1892). *Aksir al-Akhbar Lelakhyar al-Abrar* (Vol. 3). Astan Quds Razavi.

Husayni Kashani, H. (1911). *Tazkareh al-Momanin*. Astan Quds Razavi.

Husayni Hendi, M. (1878). *Al-Bahr al-Safi*. Astan Quds Razavi.

Husayni Hendi, M. (1898). *Rashf al-Asal va Kashf al-Ghazal*. Astan Quds Razavi.

Khorasani, A. (1893). *Koliati joodi*. Astan Quds Razavi.

Khorasani, M. H. (1921). *Vasileh al-Aman men makaed al-Sheytan fi Haleh al-Ehtezar*. Astan Quds Razavi.

Raqem Mashhadi, A. (1877). *Montakhab al-Qasayed*. Astan Quds Razavi.

Sultan al-Qara, M. (1879). *Kafayeh al-Hafaz*. Astan Quds Razavi.

Shahid Sani, Z. A. (1903). *Tasilah al-'Abad (Maskaneh al-Fouad)* (I. Majd al-Odaba Khorasani, Trans.). Astan Quds Razavi.

Tabatabaei, Morteza Qoli. (1925). *Ziyart Doreh Haram Hazratr Reza (a.s.)*. Mashhad: Astan Quds Razavi.

Fesharaki, M. B. (1912). *Adab Shari'a al-Muthahara*. Astan Quds Razavi.

Fayz al-Islam Isfahani, A. N. (1927). *Asharat al-Razawih ela Shubhat al-Suwfiyah*. Ittihad.

Qari Arab, S. M. (1922). *Montakhab al-Tajvid*. Astan Quds Razavi.

،۴۱۲۵۰، ۴۱۲۴۶، ۳۱۵۹۰، ۲۵۰۶۵، ۲۵۰۳۵، ۲۴۳۰۰،
 ،۴۱۵۵۰، ۴۱۵۰۶، ۴۱۲۹۶، ۴۱۲۷۱، ۴۱۲۶۰، ۴۱۲۵۶،
 ،۶۱۱۷۸، ۶۱۰۳۵، ۵۳۲۳۵، ۵۳۱۶۴، ۴۵۴۵۲، ۴۳۸۱۵،
 ،۶۳۴۸۸، ۶۳۱۰۸، ۶۳۰۶۶، ۶۲۴۸۰، ۶۱۲۴۰، ۶۱۲۱۲،
 ،۱۰۴۲۲۵، ۱۰۳۷۰۲، ۱۰۳۷۰۱، ۱۰۳۲۰۷، ۱۰۳۰۶۱،
 ،۱۵۲۲۴۷، ۱۵۲۲۴۰، ۱۴۲۵۶۴، ۱۲۲۰۳۴.

Journals

Adab. (1901), Year 1, Number 23, Year 2, Number 4, 8.

Al-Kamal. (1920), Year 1, Number 9.

'Asre Jadid. (1916), Year 3, Number 87, 56.

Chaman. (1916), Year 2, Number 63, 65, 91.

Chehreh Nama. (1905), Year 2, Number 4.

Etila'. (1898). Number 466.

Fekare Azad. (1922), Year 1, Number 69.

Habl al-Matin. (1910), Year 17, Number 41, Year 18, Number 3, (1911), Year 18, Number 31, Year 19, Number 1, (1912), Year 19, Number 42-41, 37, 1.

Mehre Monir. (1922), Year 3, Number 3.

Nobahar. (1913), Year 2, Number 63.

Iran. (1881), Number 498, (1884), Number 574, (1885), Number 609, (1887), Number 639, (1891), Number 761, 764, 767, (1892), Number 799, (1902), Number 1027.

Iraneno. (1909), Year 1, Number 99, (1910), Year 1, Number 188, (1911), Year 2, Number 73.

Iran Soltani. (1903), Year 56, Number 7, Year 57, Number 11, (1904), Year 57, Number 23, (1905), Year 58, Number 18, 4.

Ra'd. (1914), Year 7, Number 12, 30, (1917), Year 9, Number 83, (1918), Year 10, Number 140.

Roh al-Qodos. (1907), Number 10.

Sharghe Iran. (1917), Year 3, Number 30, 12, 7.

Soraya. (1899), Year 2, Number 13.

Tarbiat. (1905), Year 8, Number 380.

Toos. (1910), Year 1, Number 57.